

Erfgoed
als vaste
waarde voor
de toekomst

DEAL!

≡ R F
G O E D
D E A L

'We praten zelfs over het behoud van de graffiti' De weerbarstige praktijk van erfgoedinclusief ontwikkelen

'Vooruit gaat via vroeger' Roep om nationale visie 'ruimte en erfgoed'

Uitgelicht: **De elf projecten uit de vijfde en zesde ronde van de Erfgoed Deal**

Fotoreportage: **Werk in uitvoering**
Drie Erfgoed Deal-projecten in beeld

DEAL! Erfgoed als vaste waarde voor de toekomst is een uitgave van het programmabureau Erfgoed Deal. **Nummer 5 – winter 2023**

Hoofredactie
Jephta Dullaart

Redactieteam
Edwin Raap en Elise Kalkhoven

Eindredactie
Maarten Ettema

Overige medewerkers
Theo Ahoud, Anita Blom, Willem Brouwers, Lenneke Büller, Hans Fuchs, Bob Hartog, Jonathan Jukema, Davy Kastelein, Patricia van Ling, Maura Niessen, Ceciel Nyst, Petra Sauerbren, Kees van Stralen, Merel Uildriks, Ben Verfürden, Marjorie Verhoek, Ellis van Wees, Welmoed Wijmans, Marieke van Zanten

Ontwerp en vormgeving
Els Zweerink

Druk
Drukkerij de Bij, Amsterdam

Dit magazine is CO₂-neutraal geproduceerd.

DEAL! Erfgoed als vaste waarde voor de toekomst is een magazine voor medewerkers en bestuurders van gemeenten en provincies en voor alle medewerkers en bestuurders van de partners van de Erfgoed Deal. Dit magazine biedt inspiratie voor ruimtelijke opgaven waar erfgoed, klimaat, duurzaamheid en stedelijke ontwikkeling samenkomen. DEAL! staat daarbij voor samenwerking, verbinding, daadkracht en optimisme.

Programma Erfgoed Deal
In de Erfgoed Deal worden afspraken gemaakt over het behoud en het gebruik van erfgoed bij de grote ruimtelijke opgaven van dit moment: energietransitie en verduurzaming, klimaatadaptatie en stedelijke groei en krimp. Zo kunnen oude landschapsstructuren leidend zijn bij de inrichting van beekdalen om water vast te houden en kunnen historische zichtlijnen een belangrijk uitgangspunt zijn bij hoogbouwvisies. Door aansprekende initiatieven en projecten vanuit de Erfgoed Deal financieel te ondersteunen en bij elkaar te brengen in een uitvoeringsprogramma, werken we samen met onze partners aan een betere en mooiere leefomgeving waarin ons verleden nog herkenbaar is. In het najaar van 2022 heeft de staatssecretaris van cultuur besloten om het programma met drie jaar te verlengen tot eind 2025. Zie de infographic op de laatste bladzijde van dit tijdschrift voor meer informatie over de verlenging.

De partners van de Erfgoed Deal
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat
Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
Interprovinciaal Overleg
Vereniging van Nederlandse Gemeenten
Federatie Grote Monumentengemeenten
Federatie Instandhouding Monumenten
Natuurmonumenten
Staatsbosbeheer
LandschappenNL
Rijksvastgoedbedrijf
Federatie Ruimtelijke kwaliteit

Smallepad 5 | 3811 MG | Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP | Amersfoort
T: 033 421 7 421
erfgoeddeal@cultureelerfgoed.nl
www.erfgoeddeal.nl

DEAL! is een gratis uitgave van het programmabureau Erfgoed Deal. Wil je DEAL! ontvangen? Stuur dan je adresgegevens naar erfgoeddeal@cultureelerfgoed.nl.

Rietvelden in het Steenwijkerland. Het Erfgoed Deal-project 'Buitengewone Leerstoel Cultureel Erfgoed en Maatschappelijke Ontwikkeling' heeft een living lab over rietteelt en rietvlechten in dit gebied. | Foto KINA/Paul van Gaalen

- 12 | **‘We praten zelfs over het behoud van graffiti op de muren’**
Voorbeelden uit de weerbarstige praktijk van erfgoedinclusief ontwikkelen | *Merel Uildriks*

- 40 | **Kerkdeuren openen voor de wijk**
Project Buurtbakens Haarlem

- 20 | **‘Vooruit gaat via vroeger’**
Joks Jansen en Menne Kosian pleiten voor nationale visie ‘ruimte en erfgoed’ | *Hans Fuchs*

- 48 | **Met traditioneel waterbeheer de klimaatverandering te lijf**
Project Awa pa Kòrsou / Water voor Curaçao

- 08 | **Kortom**
- 10 | **Vreugde om een zingende leeuwerik**
Column Petra Souwerbren
- 24 | **Toekomstdromen voor Meierijstad**
Recensie van het boek ‘Atlas van de Verbeelding – Meierijstad’ door Hella van der Wijst en Floris Alkemade | *Anita Blom*
- 26 | **DE PROJECTEN UIT HET ERFGOED DEAL-PROGRAMMA** (vijfde en zesde ronde)
- 28 | De Waaldijk én de Waterlinies versterken
- 32 | Rotterdamse ontmoeting tussen stad, boer, natuur en erfgoed
- 36 | Molenaarserf Hemmes: wonen en werken in Zaanse pionierssfeer
- 44 | Stedelijke transformatie met eerbetoon aan verdwenen sluisje in Deventer
- 52 | Proeftuin Opgewekt, Overijssel: klimaat en energieaanpak voor oude landgoederen
- 56 | Herwaardering voor eeuwenoud Fries boerengreppelland
- 60 | De Rode Buurt in Zaandijk: hoe verduurzaam je een arbeiderswijk?
- 64 | Toekomstplan met het DNA van rivierdorp Oosterhout
- 68 | Erkenning voor de boer en het boerenlandschap in Middag-Humsterland
- 72 | **De Erfgoed Deal: werk in uitvoering**
Fotoreportage door Els Zweerink | Tekst *Jephta Dullaart*
- 82 | **‘Aanpassingsvermogen van de mens is erfgoed’**
Vijf vragen aan Mans Schepers, archeoloog en landschapshistoricus, Rijksuniversiteit Groningen | *Elise Kalkhoven*
- 84 | **Samen lessen leren**
Column Marjorie Verhoek

Foto cover: **Winters gezicht op de Nijbroekse Wetering.**
| Foto Els Zweerink

Uitroepteken

Het voorwoord van de eerste DEAL! (oktober 2020) begint als volgt: ‘Het leek zo’n goed idee, een tijdschrift wijden aan de Erfgoed Deal. Wat ontstond als de gedachte van het bundelen van voorbeeldprojecten in een mooie uitgave, werd al snel steeds ambitieuzer en groter. Naast de projecten moest het tijdschrift natuurlijk ook gaan over de actualiteiten zoals droogte en duurzaamheid, wilden we indringende beelden, agenderen waar nodig, adembenemende beeldstillevens en prikkelende columns.’

Na vijf edities DEAL! kunnen we stellen dat we in die ambities geslaagd zijn. De Erfgoed Deal ondersteunt inmiddels meer dan 35 projecten – koploperprojecten die laten zien dat erfgoed niet losstaat van de grote opgaven om ons land klimaatrobuuster, duurzamer en energiezuiniger te maken. Sterker nog, erfgoed is in veel gevallen zelfs onmisbaar voor verantwoorde oplossingen die breed gedragen worden.

DEAL! laat zien dat erfgoedinclusieve projecten niet alleen relevant zijn voor erfgoed-professionals, maar juist óók voor onze collega’s uit het ruimtelijk domein die niet elke dag met erfgoed te maken hebben. Veel interviews of verdiepende artikelen gingen dan ook niet over de klassieke monumentenzorg of architectuurhistorie, maar verkenden de randen van het vakgebied – op zoek naar crossovers in beleidsvraagstukken en sector-overstijgende kennisdeling. Dat vergde dikwijls koorddanses tussen het ingesleten automatisme om behoud van cultuurhistorie voorop te stellen, en toch open te staan voor veranderingen om nieuwe betekenislagen en functies aan erfgoed toe te kunnen voegen. Zelfs als dat ten koste gaat van het historische beeld. Het zoeken naar maatschappelijke relevantie en het vinden van nieuwe vormen om bestaansrecht te geven aan erfgoed, is een prachtige opdracht – waarmee de erfgoedsector die zo noodzakelijke verbindende rol in het ruimtelijk domein ook echt kan spelen.

Trouwe volgers van de Erfgoed Deal weten dat we gelukkig niet na vijf edities van het tijdschrift DEAL! de eindrekening hoeven op te maken, maar slechts een tussenbalans. Het programma wordt namelijk met drie jaar verlengd tot eind 2025. Wij kunnen dus doorgaan met onze kennisdeling over een erfgoedinclusieve aanpak van de belangrijkste transitieopgaven die op ons land afkomen. We zijn een eind op weg, maar er ligt nog een hoop werk om de kansen die erfgoed biedt, ook buiten de sector op de radar te krijgen. Oplettende lezers van de DEAL! hebben opgemerkt dat op het ‘ruggetje’ van ieder nummer een letter staat. Tezamen maken ze het woord DEAL! Met dit vijfde nummer waarin zowel de projecten uit de vijfde als de zesde ronde worden toegelicht, zetten we voor nu het uitroepteken. Maar wel in de wetenschap dat er nog nieuwe publicaties zullen volgen waarmee we – in de woorden van voormalig programmaleider Marjorie Verhoek – dié voorbeeldprojecten in de etalage zullen zetten die een herkenbaar en positief toekomstbeeld van Nederland laten zien. Ik wens u alvast veel leesplezier.

Jephta Dullaart, waarnemend programmaleider Erfgoed Deal

Nieuw platform ‘Klimaat en Erfgoed’

Op het Nationaal Monumentencongres in november is het Platform Klimaat en Erfgoed gepresenteerd. Met verschillende activiteiten wil dit platform de discussie aanzwengelen om het erfgoed tijdig voor te bereiden op klimaatverandering. Want de huidige snelle verandering van het klimaat gaat ons land transformeren. Wat betekent dit voor ons erfgoed? Gaan droogmakerijen weer overstromen? Wat heeft dit voor gevolgen voor de monumentale boerderijen die daar staan? Wat doet verdroging van de bodem met archeologie? Wat zijn de gevolgen van verzilting? En welke gebruiken en tradities kunnen we inzetten voor klimaatadaptatie? Over dit soort vragen gaan de initiatiefnemers in gesprek met specialisten en met de samenleving. Het platform is een initiatief van erfgoedprofessionals van MOOI Noord-Holland, het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland, Het Oversticht, Erfgoed Leiden en Omstreken, het College van Rijksadviseurs, Slot Loevestein en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De eerste themabijeenkomst staat gepland voor 9 maart 2023.

Aanmelden via www.klimaatenerfgoed.nl. Kijk ook op de [LinkedIn-pagina van het platform](#).

Slot Loevestein omringd door hoge waterstand van de Waal in juli 2021.

Nieuw leven voor de Hollandse Waterlinies

Voor het eerst is er een boek verschenen over de transformatie van de twee waterlinies. Met foto's, kaartmateriaal en ontwerptekeningen wordt een totaaloverzicht gegeven van de ontwikkelgeschiedenis van de Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie, beide uitgeroepen tot Unesco-werelderfgoed. Van een verzameling vervallen en afgesloten inactieve forten naar toegankelijk en maatschappelijk relevant werelderfgoed. In het boek is uitgebreid aandacht voor de creatieve aanpak van ontwerpers, ondernemers, bestuurders en vele vrijwilligers. Actuele foto's (met een hoofdrol voor dronefoto's) tonen de veranderingen die op de forten en in hun omgeving hebben plaatsgevonden. Een aantal essays reflecteert op de veranderende omgang met het Linielandschap en op de toekomst ervan. Het boek is een pleidooi voor een erfgoedvisie waarin continue ontwikkeling en vernieuwing de basis vormen voor behoud en instandhouding.

Wisseling van de Wacht – Nieuw leven voor de Hollandse Waterlinies. Blauwdruk. € 49,50

Polder Noordwaard. | Foto Wim van de Meerendonk

Advies: ‘Verbouw Brabants watersysteem’

De Noord-Brabantse adviescommissie Droogte komt in haar eindrapport met voorstellen voor de aanpak van droogte in de provincie. Om beter bestand te zijn tegen droogte is een fundamentele omslag nodig in het (grond)waterbeheer: meer water vasthouden, minder onttrekken en meer infiltreren. De voorgestelde ‘wederombouw’ van het watersysteem dient volgens de commissie niet op zichzelf te staan, maar kan het beste in combinatie met andere grote opgaven plaatsvinden, zoals de landbouwtransitie, natuurontwikkeling en de woningbouwopgave.

Het Erfgoed Deal-project ‘Brabantse watermolenlandschappen voor klimaatadaptatie’ is een inspirerend voorbeeld van deze nieuwe aanpak en laat zien hoe dit nieuwe langetermijnperspectief er in de praktijk uit kan zien. Lees over het project in DEAL! nummer 2.

Eindrapport adviescommissie Droogte: Zonder water, geen later. Provincie Noord-Brabant. Te downloaden van de website van de provincie.

Verhalen rond het IJsselmeer

Nederland verandert. Er staan ons grote uitdagingen te wachten op het gebied van water, klimaat, natuur, energie, visserij, toerisme, recreatie en wonen. Ook in het IJsselmeergebied wordt steeds zichtbaarder hoe deze ontwikkelingen vragen om betrokkenheid, juiste keuzes en een goede onderlinge afstemming. In de podcastserie ‘Ongezouten’ spreken Harm Edens en Lars Boon met professionals en oude en jonge bewoners over het IJsselmeer. Ze ontrafelen historische en hedendaagse verhalen over leven op, in, aan en rond het water en zoeken uit of er zowaar een IJsselmeer-community bestaat. Verder kijken ze met de gasten vooruit: hebben we over honderd jaar nog een IJsselmeer? Welke verstandige keuzes kunnen we samen maken?

Beluister de 10 afleveringen van ‘Ongezouten – De podcast’ op je favoriete podcastkanaal of via ongezouten.nu.

Nieuwe podcasts Erfgoed Deal

Er zijn drie nieuwe afleveringen uitgekomen van de Erfgoed Deal-podcastserie ‘Verborgen in het volle zicht’. Dit keer reisde podcastmaker Simon Heijmans naar Haarlem, Schieveen (Rotterdam) en Zaandam waar hij Erfgoed Deal-projecten bezocht en sprak met betrokkenen. De podcast is gratis te beluisteren op alle podcastkanalen. Veel luisterplezier en inspiratie gewenst!

De Hoop & Vertrouwen, een museumboot van openluchtmuseum Vreeswijk in Nieuwegein. | Foto Giedo van der Zwan

Utrechts mobiel erfgoed geboekstaafd

‘Voor de boeg – Maritiem erfgoed in de provincie Utrecht’, zo heet het boek dat de provincie Utrecht liet schrijven door Martine van Lier van de Erfgoedkwartiermakers Coöperatie. Maritiem erfgoed behoort tot ons oudste erfgoed. Het boek laat zien hoe we al eeuwen leven in een deltalandschap en hoe flexibel is omgegaan met een veranderende leefomgeving en een wispelturig klimaat. Dat is ook een les voor een duurzame toekomst. Denk maar aan initiatieven voor zeilende passagiers- en vrachtafvaart of duurzaam recreëren met trekschuiten getrokken door paarden. Op bewoonde schepen vind je tal van innovaties, zoals water/water-warmtepompen, thermische zonnepanelen en zeezout-batterijen.

Het boek is in kleine opgave gedrukt. Ook te lezen op www.voordeboeg.org.

Verduurzamingsproject GreenLightDistrict op de Amsterdamse Wallen. | Foto NV Zeedijk

Monument erven: niet alleen kopzorg

Het onderzoeksprogramma ‘Stand van Nederland – Generatie X’ van omroep MAX duikt in de aflevering ‘Duurzaam monument op de tocht’ in de schijnbare willekeur in gemeenteland rondom de verduurzaming van monumenten. Wat is de logica van het systeem van vergunningverlening en waarom wordt dit zo verschillend toegepast? Het programma onderzoekt de procedures, spreekt met eigenaren, ambtenaren en experts en komt tot de conclusie: ooit moeten millennials de oude panden van hun ouders overnemen en verduurzamen. Vaak wordt dat een kostbare operatie, maar ook een ontdekkingsstocht langs technische snufjes en creatieve oplossingen. En een proces waarbij (voorlopig althans) een oud-Hollandse polderoplossing goed van pas komt: zorgen dat iedereen vroegtijdig met elkaar overlegt.

De aflevering is terug te zien via [NPO Start](#).

Kijktip

Aflevering 5 in de NPO-serie ‘Het Rampjaar 1672’ gaat over de militaire verdediging van de Republiek door middel van de Hollandse Waterlinies. De makers brengen ook een bezoekje aan De Dalemse Sluis bij Gorinchem. De sluis speelde een belangrijke rol in de verdediging tegen de oprukkende Franse troepen. De batterijen bij de Dalemse sluis worden in het Erfgoed Deal-project ‘Linielandschap Waaldijk’ (zie verderop in deze DEAL!) deels gereconstrueerd en weer beleefbaar gemaakt door cortenstalen constructies. De locatie wordt straks het start- en eindpunt van verschillende recreatieve routes langs de nieuwe Waaldijk en door het gebied van de Oude en Nieuwe Hollandse Waterlinies.

De aflevering is terug te zien via [NPO Start](#).

Volg de Erfgoed Deal op sociale media
Twitter @ErfgoedD
LinkedIn Erfgoed Deal
Instagram @ErfgoedDeal

| Door **Petra Souwerbren**

Vreugde om een zingende leeuwerik

Landschapspijn en verdrietlandschap zijn nieuwe woorden in de Nederlandse taal. Deze 'aanwinsten' staan symbool voor de grote teloorgang van verschillende landschappen in Nederland. Door schaalvergroting en intensivering van het grondgebruik zijn vele kilometers heggen verdwenen, en houtwallen, kruidenrijke bermen, bloeiende hooilanden. En daarmee leefgebied voor insecten, vlinders, boerenlandvogels, kleine zoogdieren, amfibieën en reptielen. Het gemis van een zingende leeuwerik doet pijn. Het ervaren van monotone landschappen geeft verdriet.

Nederlanders zijn een pragmatisch ondernemend volk. We kneden graag onze omgeving (en regelgeving) naar actuele behoeften. Eeuwenlang ging het grondgebruik gepaard met onderhoud van landschapselementen, simpelweg omdat er directe belangen mee werden gediend. Meidoornheggen functioneerden als veekering, houtwallen leverden geriefhout. Sinds de ruilverkavelingen uit de vorige eeuw is zestig procent kenmerkend landschap verdwenen. We hebben de heggen en houtwallen niet meer nodig voor veekering of geriefhout.

Behoud en (her)ontwikkeling van het landschappelijk erfgoed dient ook in de moderne tijd vele belangen. Nú gaat het om collectieve belangen, meer dan private belangen. Het landschap met zijn karakteristieke elementen is nodig om biodiversiteit te verbeteren, legt CO₂ vast, draagt bij aan goede waterkwaliteit, is aantrekkelijk als vestigingsklimaat en voor recreatie, helpt voor schone lucht en een gezonde bodem. De landbouw profiteert van meer insecten, die gewassen bestuiven en plaaginsecten reduceren.

Het 'Aanvalsplan landschap' is een initiatief van natuur- en landbouworganisaties binnen het Deltaplan biodiversiteitsherstel. Het Aanvalsplan (zie www.samenvoorbiodiversiteit.nl/aanvalsplan-landschapselementen) wil de trend keren en bewerkstelligen dat tien procent van het landelijk gebied gebruikt wordt voor houtwallen en heggen, natuurvriendelijke oevers en kruidenrijke randen en bermen. Er zijn onderbouwingen die aantonen dat er substantieel nut is voor de samenleving. Toch is de praktijk weerbarstig. Bij afweging van zakelijke belangen prevaleert vaak de korte termijn.

We vergeten te vaak de emotionele waarde, die onbetaalbaar is. In de Maasheggen is dat gelukt, mede dankzij vele vrijwilligers die zich inzetten voor het heggen-vlechten. Geen beleidsmaker verzint nog dat daar de zaag in gezet moet worden. In de Friese Wouden zien de boeren die het beheer van onder andere struweelhagen uitvoeren, dat koeien bladeren eten uit de struweelhaag. De bladeren bevatten mineralen en sporenelementen die een aanvulling zijn op het voer dat ze krijgen. Dat draagt bij aan een goede gezondheid van de dieren. De boeren kijken met andere ogen naar de haag: de haag is een apotheek voor de diergezondheid, levert biodiversiteit en maakt het landschap waar zij trots op zijn.

Om landschappelijk erfgoed te behouden en versterken zijn hoofd én hart nodig. Inhoudelijke argumenten zijn er volop. Om de ambitie te realiseren is ook nodig dat we streekeigen landschap in ons hart sluiten, pijn voelen als de kwaliteit achteruit gaat en vreugde als de leeuwerik weer zingt.

Petra Souwerbren is directeur van Natuur en Milieu Gelderland en trekker van het Aanvalsplan landschap.

Een nieuwe haag op boerenland. Dergelijke lijnelementen zijn goed voor de biodiversiteit en maken het landschap aantrekkelijker. | Foto Edwin Raap

Erfgoedinclusief ontwikkelen: twee voorbeelden

‘We praten zelfs over het behoud van graffiti op de muren’

Eén miljoen woningen moeten het komende decennium in Nederland uit de grond worden gestampt. Erfgoed een rol geven in de herbestemming van gebieden: hoe doe je dat en wat kom je daar allemaal bij tegen? Gebiedsontwikkelaars Stefan Janszen en Mark Janssens vertellen over herontwikkeling op de Spoorzone in Tilburg. En projectontwikkelaar Guido Verhagen bouwt appartementen op het voormalig psychiatrisch landgoed Duin en Bosch in Castricum.

Midden in Tilburg ligt het Spoorzone-terrein. In een aantal grote loodsen en bijgebouwen – met namen als Koepelhal, Wagenmakerij en Smederij – werden honderd jaar lang de treinen van de NS binnengebracht voor onderhoud. Nu is het eigendom van de gemeente Tilburg en wordt de voormalige werkplaats met de gebouwen en het terrein samen met gebiedsontwikkelaar SDK Vastgoed (onderdeel van VolkerWessels) opnieuw ingericht, deels met nieuwbouw. Hoewel het gebied nog volop in ontwikkeling is, heeft de LocHal de Spoorzone al op de kaart gezet, ook internationaal. De voormalige locomotievenhal is omgetoverd tot bibliotheek. Met achttien meter is dit gebouw duizelingwekkend hoog. Glas en staal domineren de loods.

Erfgoedprijzen

Gebiedsontwikkelaars Stefan Janszen en Mark Janssens van SDK vertellen over de meerwaarde die het industriële erfgoed heeft voor de herontwikkeling en nieuwbouw op de Spoorzone.

Janszen: ‘Destijds werden de locomotieven hier van het spoor getild en dwars door de loods bewogen. De kranen hangen nog hoog bovenin. Nu kan je er een boek lenen, studeren, koffiedrinken en nog veel meer. De LocHal wint de één na de andere prijs, van prestigieuze Europese erfgoedprijzen tot Beste Openbare Bibliotheek. Uit de hele wereld komen mensen kijken hoe de gemeente dat heeft geflikt.’

De Spoorzone is populair, zegt Janszen. ‘Tilburg is een grote stad met een dorps karakter, mensen komen graag samen. Het is hun geschiedenis die hier ligt. Zoals in de

Houtloods, het oudste gebouw van de Spoorzone met de originele houten kapconstructie. Een jonge gedreven ondernemer maakte er een goedlopend restaurant van en breidde het uit met een treinwagon.’

Makkelijkste weg

Janssens begrijpt de internationale aandacht voor de Spoorzone. Als gebiedsontwikkelaar werkt SDK voornamelijk binnen stedelijke omgevingen met bestaand vastgoed. Erfgoed maakt een gebied uniek.

‘Het erfgoed biedt veel kansen voor mensen en voor de ontwikkeling van een gebied. Het geeft identiteit en maakt het interessant om er te wonen en werken. Je kan natuurlijk alles slopen, maar dan ontstaat er een veel anoniemer gebied.’

Toch was de sloop van industrieel vastgoed lang de norm. Janssens: ‘Vijftien jaar geleden was sloop nog gebruikelijk. Dat was de makkelijkste weg. Onder meer door de kredietcrisis is dat denken veranderd, want veel nieuwbouw en herontwikkelingen werden op de lange baan geschoven. Dat bood kansen voor het cultureel erfgoed, ook op de Spoorzone. De tijdelijke gebruikers die in de bestaande panden zaten, konden langer blijven en hebben hun eigen cultuur gevormd. Het gebied heeft daardoor een diepere ziel gekregen.’ Die ontwikkeling heeft ook invloed op de nieuwbouw zegt Janszen: ‘Start-ups groeien uit hun jasje en maken een vervolgstap in de nieuwbouw. Deze pioniers voegen nieuwe lagen toe aan de identiteit van het gebied, ze maken de geschiedenis van morgen.’

Treinwagon bij de Clarissenhof in de Tilburgse Spoorzone.
| Foto SDK Vastgoed

Meebewegen

Een gebiedsontwikkelaar moet doen wat het beste is voor de stad. Dat betekent dat je niet bang moet zijn voor veranderingen, vindt Janssens: ‘Gebiedsontwikkeling zoals op de Spoorzone bestrijkt zo 25 jaar. Er gebeurt veel in zo’n periode, je visie op zo’n gebiedsontwikkeling verandert. Je moet continu monitoren of je met de goede dingen bezig bent. Eén ding is zeker, het plan dat je aanvankelijk hebt, dat wordt zeker niet precies zo uitgevoerd.’ Zo is er op de kop van de Spoorzone – in een prachtige oude hal – een evenementenlocatie ontstaan waar festivals worden georganiseerd. Het is een populaire plek geworden voor jongeren, dus dat moet ook zo blijven. Janssens: ‘We hebben twee torens met nieuwbouwwoningen bedacht boven op de hal. We zijn nog aan het puzzelen hoe we deze woningen goed kunnen combineren met het evenemententerrein. Als zo’n hotspot ontstaat, dan worden de gebouwen die ernaast staan ook interessant. Als gebiedsontwikkelaar moet je constant meebewegen met dit soort ontwikkelingen.’

Kopjes koffie

Een gebied ontwikkelen met erfgoedwaarde is interessant, maar niet per se gemakkelijk, benadrukt Janszen: ‘Als je erfgoed behoudt en gaat ontwikkelen dan kom je aan iets waar iedereen iets van vindt. Er zijn veel stakeholders – de gemeente natuurlijk, maar ook de inwoners van de stad, de buurt en belangenorganisaties voor erfgoed. Dus dat kost veel tijd en heel veel kopjes koffie.’ Vergeleken met reguliere nieuwbouwprojecten zijn er behoorlijk wat uitdagingen als je werkt met erfgoed, vindt ook Janssens. ‘Misschien lopen andere ontwikkelaars weg voor dit soort projecten. Het vraagt een lange voorbereidingstijd om te bepalen wat je wel of niet gaat doen. De weg naar het gezamenlijke einddoel is niet strak geasfalteerd. Het is een meerjarenplan en je moet het leuk vinden om alle kikkers in de kruiwagen te houden. We overleggen zelfs over het behoud van graffiti op de muren. Je moet een lange adem hebben. En daarbovenop is het ontwikkelen van erfgoed vaak veel duurder dan volledig nieuwbouw. Het herstellen van de gevels, het aanpassen van constructies en het in lijn brengen van een gebouw met de geldende regelgeving brengt meer werk en kosten met zich mee dan alles nieuw bouwen.’ Het partnerschap met de gemeente is van belang, het succes van de Spoorzone is zelfs te danken aan die samenwerking, benadrukt Janssens: ‘De gemeente kijkt met een andere bril naar dit gebied. Zij kunnen soms verder gaan dan wij en projecten financieel ondersteunen omdat zij maatschappelijke belangen dienen.’

Brandkasten

Als ontwikkelaar van cultureel erfgoed moet je een band hebben met die geschiedenis. Als je volhardt, kom je tot

Artist’s impression van de nieuwbouwwoningen voor starters boven op het Ketelhuis in de Spoorzone. | Beeld SDK Vastgoed

Het Ketelhuis verkeert in vervallen staat. | Foto Merel Uildriks

Gebiedsontwikkelaars Mark Janssens en Stefan Janszen van SDK. | Foto Merel Uildriks

historisch passende ontwerpen voor de nieuwbouw heeft Janssens ervaren. Zoals bij het Ketelhuis dat destijds het gebied voorzag van warmte door middel van innovatieve ketelsystemen. ‘De ketels en brandkasten staan nog in het gebouw. De brandkasten waren de inspiratie voor de nieuwbouw die boven op het Ketelhuis komt. Dat worden moderne starterswoningen met een knipoog naar het verleden. De bevestigingen – grote zeshoeksmoeren – die op de brandkasten zitten komen terug in de gevel.’ Er wordt behoorlijk wat nieuwbouw toegevoegd aan de Spoorzone – nieuwbouw die teruggrijpt op het verleden. De samenhang tussen bestaande bouw en nieuwbouw is belangrijk, zegt Janssens. ‘We zijn nu bezig met de Young Professional Campus. En ook daar moeten we goed kijken hoe deze nieuwbouw stedenbouwkundig en architectonisch aansluit op de bestaande gebouwen. Het kwaliteitsteam van de gemeente beoordeelt de ontwerpen voor de nieuwbouw. Het moderne gebouw krijgt een vergelijkbare bouwhoogte en verspringingen als de omliggende gebouwen. Ook het volume van de nieuwbouw wordt afgestemd op de volumes van de omliggende gebouwen.’ Op de Spoorzone zullen diverse groepen – studenten, starters, sociale huurders – een woning vinden. Het erfgoed in acht nemende, denkt de gebiedsontwikkelaar goed na over de verdeling van de doelgroepen over de nieuwbouwwoningen, legt Janssens uit: ‘Zo vonden we

het belangrijk om boven op het Ketelhuis koopwoningen voor starters te maken. Kopers die eigenaarschap voelen, gebruiken het gebied anders dan huurders, ze maken langdurig gebruik van een plek.’

Blijven verrassen

Soms past een nieuwe functie als een handschoen op een bestaand gebouw in de Spoorzone. Janszen: ‘Er is een pand waar vroeger de motoren van de locomotieven werden getest en onderhouden. Dat maakte enorm veel herrie. Dat gebouw is een van de best geïsoleerde gebouwen van dit gebied, het is volkomen geluids dicht. Toen we een aanvraag kregen voor een nachtclub voor liefhebbers van housemuziek, was het voor ons meteen duidelijk waar die zou komen.’ De inwoners van Tilburg zijn trots op hun Spoorzone. Het succes van dit gebied toont aan dat het bewerkelijke proces – om industrieel erfgoed te ontwikkelen en te combineren met nieuwbouw – loont. Janssens verwacht dat ze wellicht tot 2035 bezig zijn met de Spoorzone. Eén ding is zeker, het erfgoed zal hen blijven verrassen. ‘Je komt vaak gekke dingen tegen. Tijdens het bouwrijp maken van de grond voor de nieuwbouw stuitten we op een ondergrondse tunnel. Die stond op geen enkele tekening. Dan moet je beslissen wat je daarmee gaat doen. Helaas konden we hem niet combineren met de ondergrondse fietsenstalling. We gaan nu de onderzoeksfase in van de Wagenmakerij. Ik ben heel benieuwd wat daar tevoorschijn komt. We kijken met nieuwsgierigheid naar de toekomst.’

‘Eén ding is zeker, het plan dat je aanvankelijk hebt, wordt zeker niet precies zo uitgevoerd’
– Mark Janssens (SDK Vastgoed) over Spoorzone Tilburg

Impressie van het nieuwbouwproject Duynpark op landgoed Duin en Bosch in Castricum. | Beeld Building4you

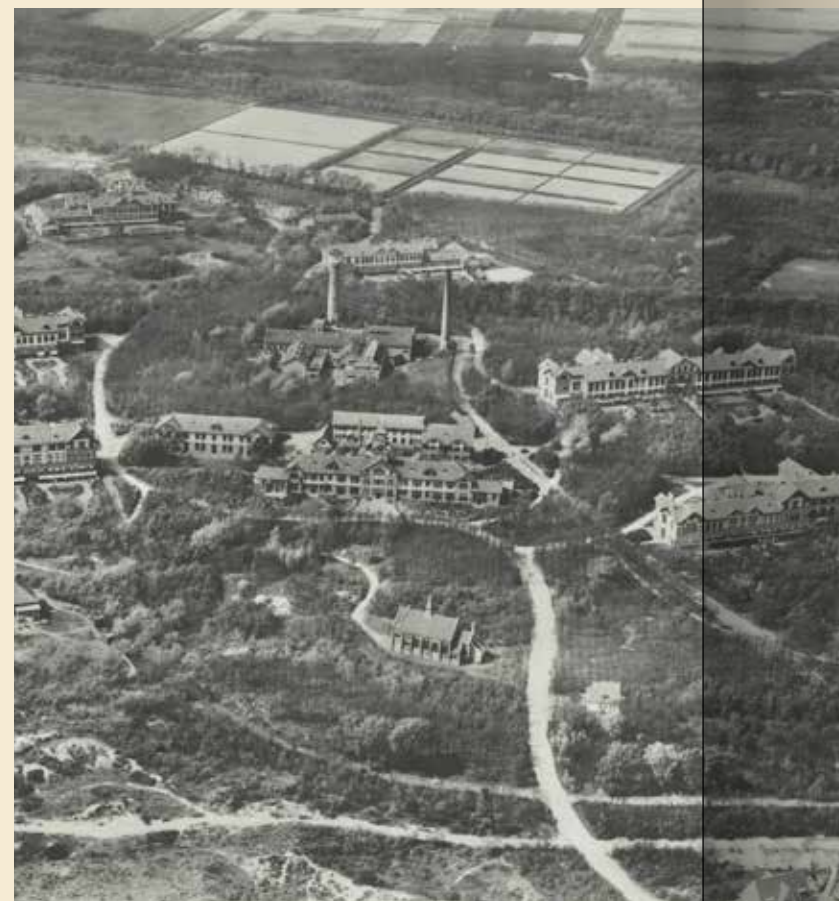
Gemoedelijke plek

Tegen de duinen bij Castricum ligt het landgoed Duin en Bosch. Verspreid over meer dan tachtig hectare grond staan de zorggebouwen van het voormalig psychiatrisch ziekenhuis Duin en Bosch. De afgelopen anderhalve eeuw konden patiënten met mentale problemen hier terecht om in alle rust te herstellen. Nadat de gemeente Castricum had besloten tot herontwikkeling van het landgoed, zijn de monumentale zorgpanden op het terrein gerenoveerd, herbestemd en is er ruimte aangewezen voor nieuwbouw. Tegenwoordig heeft het landgoed niet alleen een zorgfunctie, maar is het ook een gemoedelijke plek om te wonen. Projectontwikkelaar Guido Verhagen van Building4you probeert met zijn historiserende nieuwbouwappartementen ouderen te verleiden om hun eengezinswoningen op te geven en in Bosch en Duin te komen wonen.

Verhagen neemt niet altijd zijn sportschoenen mee als hij zijn projecten bezoekt, maar wél naar Duin en Bosch, vertelt hij: ‘We zitten hier in de beboste duinen, je bent zo op het strand. Het is hier zo mooi, ik loop hier graag een rondje hard. Ik woon zelf in een nieuwbouwwijk in jarennegentigstijl. Dat is redelijk standaard geworden bij nieuwbouw, omdat iedereen dat wil. Maar het is allemaal hetzelfde, het is weinig creatief. Hier heb je een watertoren en unieke gebouwen. Ik ken geen enkel gebied in Nederland zoals Duin en Bosch.’

Chaletstijl

Verhagen is een eenpitter en werkt inmiddels tien jaar als zelfstandig projectontwikkelaar. Hij heeft nu voor het eerst te maken met cultureel erfgoed. Hij wijst: ‘Dit administratiegebouw is het

Luchtfoto van het Provinciaal Ziekenhuis Duin en Bosch in 1923. | Foto Beeldbank Noord-Hollands Archief

Zelfstandig projectontwikkelaar Guido Verhagen. | Foto Merel Uildriks

middelpunt van het gebied. Kenmerkend zijn de gebouwen in chaletstijl, met een witte bovenkant door de gekeimde – witgeverfde – bakstenen. Het landschap met z’n langgerekte gebouwen, open ruimtes, gras en monumentale bomen maakt dit gebied tot uniek erfgoed.’ Met zijn nieuwbouwproject Duynpark voegt Verhagen 48 serviceappartementen toe aan landgoed Duin en Bosch, in de stijl van het bestaande erfgoed zoals het bestemmingsplan dat voorschrijft. ‘Om te bepalen wat die stijl is, zijn we in de archieven gedoken en hebben we goed gekeken naar de originele gebouwen hier in de omgeving. Ik wilde wel graag een gebouw ontwerpen dat eigen was en niet een replica in een modern jasje. Samen met de architect kwamen we tot een ontwerp met rijke details zoals mooie overstekken voor de dakgoten, boogdetails boven de ramen en mozaïektegels onder de ramen. En natuurlijk dikke houten kozijnen – dat vraagt onderhoud, maar daar moet je toch voor kiezen in zo’n omgeving.’

Monumentale bomen gespaard

Omdat er landschapsbescherming rust op het gebied, heeft de welstandscommissie bij de herinrichting een stevige vinger in de pap. ‘Het was een harde eis van de gemeente om een lang pand te bouwen, net zoals de historische gebouwen om ons heen. De oriëntatie ervan werd ook door de gemeente vastgelegd. We staan eigenlijk schuin op onze kavel, maar wel in lijn met de structuur van het gebied. Door de aangewezen plek van het

‘Onze nieuwbouw gaat niet concurreren met de mooiste gebouwen op het terrein’

– Guido Verhagen (Building4you) bouwt woningen op landgoed Bosch en Duin

pand twee meter te verschuiven hebben we een aantal monumentale bomen kunnen sparen. Aanvankelijk had ik een ander plan met een opvallend ontwerp ingediend bij de welstandscommissie. Maar dat pand zou wat betreft hiërarchie minder goed passen bij de rest van het gebied, het zou concurreren met de mooiste gebouwen op het terrein.’

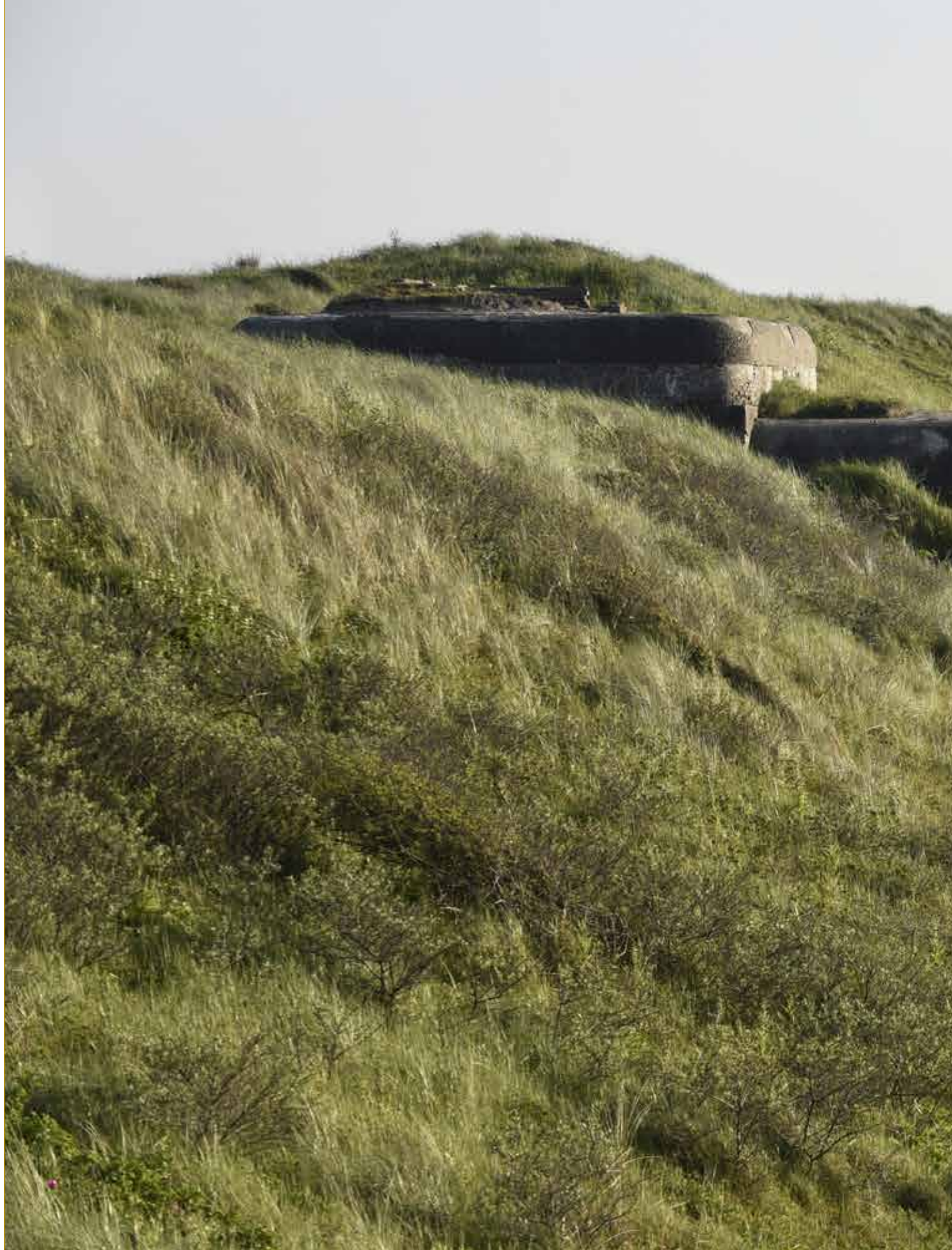
In lijn met de historische bestemming van het gebied moeten de woningen in Duynpark gecombineerd worden met een gezondheidscentrum. De invulling is nog niet concreet, maar als het aan Verhagen ligt, komen er zorgkamers voor mensen die herstellen van een burn-out.

Flink prijskaartje

Zo bepaalt het bestaande erfgoed in sterke mate de nieuwbouw – volgens Verhagen is dat de meerwaarde van het project. ‘We maken een fitnessruimte en een zwembad dat ook voor de bewoners toegankelijk is. En er komt een fysiotherapiepraktijk voor alle bewoners. Het is best ingewikkeld, want je moet met juristen uitzoeken wat een goede constructie is. Dat vind ik leuk. Je vermengt gebruiksfuncties en daarmee maak je een ander woningtype. Ik wil ook echt iets moois toevoegen aan het bestaande erfgoed. Even verderop staat al nieuwbouw. Je ziet dat daar een andere invulling is gegeven aan de historiserende bouwvoorschriften, de geschiedenis is meer losgelaten. Dat heeft natuurlijk alles met geld te maken. Het is een zorggebouw en op een gegeven moment is het geld op.’

In februari start de bouw van Duynpark. Verhagen erkent dat dergelijke ambitieuze historiserende bouw alleen mogelijk is als er een flink prijskaartje aan hangt. ‘Het zijn duurdere koopwoningen. Onze doelgroep zijn ouderen die nu nog in een grote eengezinswoning wonen. Het wordt een plek waar je tot in lengte van dagen kan blijven wonen. Mijn idee is dat je mensen met aantrekkelijke nieuwbouw als Duynpark kan overtuigen om door te stromen.’

Merel Uildriks is journalist.

Roep om nationale visie ‘ruimte en erfgoed’

‘Vooruit gaat via vroeger’

Joks Janssen, onderzoeker en praktijkhoogleraar, wijst al jaren op vernuft uit het verleden voor het oplossen van actuele ruimtelijke problemen. Ook Menne Kosian van de RCE vindt dat we meer gebruik moeten maken van het aanpassingsvermogen van erfgoed. Of de Omgevingswet daarbij een hulp of een hinderpaal wordt valt nog te bezien: ‘Er is nu, en niet voor niets, weer een roep om nationale regie op de grote opgaven.’

Aan het eind van iedere winter moeten ze aan de bak, boswachters Joris Hurkmans en Ward Walraven van Natuurmonumenten. Bij de allervroegste aankondiging van de lente, in februari vaak al, tapt het tweetal in het natuurgebiedje de Pelterheggen bij Bergeijk water af van een brede sloot die gevoed wordt door het kanaal Bochoolt-Herentals, net over de grens in België. Dat kalkrijke water is de bron van de graslandbevloeiing in dit gebied. Vanaf het tappunt kabbelt het slootwater naar een netwerk van handgegraven geulen op de licht aflopende vloeiweddes. Doel van deze jaarlijks terugkerende exercitie: de vruchtbaarheid van de schrale Brabantse gronden een boost geven, met water en met alle voedingsstoffen en mineralen die met dat water meekomen.

Middeleeuwse irrigatietechniek

In Nederland zijn nog maar twee plekken waar graslandbevloeiing plaatsvindt: in de Pelterheggen en op het Overijsselse landgoed Het Lankheet. Het vloeiweddesysteem is eerder dit jaar voorgedragen voor een plek op de internationale Unesco-lijst van immaterieel erfgoed. Die voordracht illustreert de waarde van de van origine middeleeuwse irrigatietechniek, stelt Joks Janssen, adviseur-onderzoeker bij Het PON & Telos en Professor of Practice aan Tilburg University. En die waarde is niet louter historisch: ‘Het vloeiweddesysteem is een voorbeeld van erfgoed als inspiratiebron voor de grote transitie die we willen bewerkstelligen – klimaatadaptatie, de energietransitie, stedelijke groei, krimp.’ Volgens Janssen is de middeleeuwse irrigatietechniek een voorbeeld van vernuft uit het verleden met betekenis voor nu en later: ‘Ons huidige watersysteem staat te strak afgesteld: water wordt te snel afgevoerd. Met de naoorlogse ruilverkaveling hebben we het landschap naar onze hand gezet, vanuit het geloof in de maakbaarheid en de planregie.’

Dat strakgetrokken boerenland kampt vandaag de dag met droogte, en dat al zomers op rij. In 2020 kaartte Janssen die problematiek al eens aan in een column

– en wees daarbij in één beweging door hoe erfgoed kan inspireren om anders met die droogte om te gaan. Janssen beschreef de ervaring van een teler uit Soerendonk die in die zomer het gras op zijn gortdroge akker zag verpieteren – uitgezonderd langs enkele lijnen in het landschap. Daar gedijde zijn gewas nog. Op een historische kaart vond de teler de verklaring: de droogte legde de contouren bloot van oude maisakkers en sloten, nog van voor de ruilverkaveling.

Erfgoed als bindmiddel

Janssen ziet het voorval in Soerendonk als een signaal – en een roep van het verleden: ‘Neem mij serieus.’ Oude verkavelingspatronen en historische systemen als de vloeiweddeteknik kunnen volgens Janssen helpen in de discussie over de grote transitie: ‘Analyseer dat verleden, kijk wat het ons vertelt. Wat leert ons de vroegere omgang met water? Bestudeer historische kaarten: hoe ging men in het verleden om met de uitdagingen van klimaat en landschap? Met welke oplossingen bood men die het hoofd? Zo bezien kan erfgoed een bindmiddel zijn, waarmee allerlei partijen bij de grote opgaven betrokken worden – met het erfgoed als icoon voor nieuwe oplossingen, die wortelen in het verleden. Vooruit gaat via vroeger; niet *fast forward* is de weg, maar *past forward*.’

En ook dat erfgoed zelf kan bijdragen aan de grote transitie. Erfgoed is in staat zich aan de tijd aan te passen, en die eigenschap is goud waard, aldus Menne Kosian, senior onderzoeker ruimtelijke analyse landschappen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Om zijn punt te maken, verwijst Kosian naar de wet- en regelgeving die het erfgoed moet beschermen: ‘Nergens in Europa zijn die wetten en regels ouder dan 150 jaar. Toch hebben we nog zó veel erfgoed uit de tijd daarvoor. Dat komt doordat veel erfgoed adaptief is, in staat zich aan te passen aan nieuwe omstandigheden – denk aan veranderende gebruikseisen, een nieuwe context of klimaatverandering.’

Die adaptiviteit biedt kansen voor een actieve rol van erfgoed bij de aanpak van de grote opgaven, aldus Kosian. Als voorbeeld noemt hij het hoornwerk bij Rhenen (Erfgoed Deal-project eerste ronde, zie tijdschrift DEAL! nr. 1). Hier wordt erfgoed – met rijksmonumentenstatus – onderdeel van de waterveiligheid.

De maand maart uit Les Très Riches Heures du duc de Berry door de gebroeders van Limburg. Voorbeeld van het circulaire systeem en de zelfvoorzienende manier van leven op een middeleeuws landgoed.

‘Hoe willen we als erfgoedsector dat de toekomst van Nederland eruitziet?’

De versteviging van de Grebbedijk in het bestek van het Hoogwaterbeschermingsprogramma, gaat hand in hand met herstel en gedeeltelijke reconstructie van het hoornwerk aan de voet van de dijk. De aarden grondwerken worden opgehoogd naar het niveau van 1785. Dat levert straks dubbel voordeel op: de Grebbedijk hoeft ter plekke niet verbreed te worden, die taak neemt het erfgoed op zich. En het hoornwerk blijft als erfgoed behouden.

Deel van de oplossing

Die omgang met erfgoed is niet nieuw. Sinds het Belvedere-programma (1999-2009) geldt voor erfgoed het motto: ‘behoud door ontwikkeling’. ‘Belvedere stimuleerde de inzet van cultuurhistorie bij ruimtelijke transformaties’, vertelt Joks Janssen: ‘Erfgoedzorg bevond zich niet meer op een eiland, maar werd gekoppeld aan de grote vraagstukken. Men gaf zich rekenschap van de context van een monument.’

Menne Kosian noemt de Erfgoed Deal een logisch vervolg op Belvedere: ‘Langzamerhand is het besef gegroeid: erfgoed is niet alleen iets waar je op past, erfgoed is ook een deel van de oplossing.’

De kracht van de Erfgoed Deal ligt daarbij volgens Kosian in kleine, lokale projecten: ‘Je kunt grote projecten op-tuigen, zoals binnen Belvedere gebeurde met Ruimte voor de Rivier of de Hollandse Waterlinie. Maar op die kleine schaal is de betrokkenheid toch anders, grote partijen haken dan nog wel eens af. Juist bij die kleine projecten kun je aansluiten bij de lokale beleving, het erfgoed meenemen in het grote verhaal en makkelijker aantonen hoe erfgoed als oplossing kan dienen.’

Biodiverse omgeving

Kosian koppelt dat lokale karakter aan een integrale aanpak en refereert aan de middeleeuwse heerlijkheden: ‘Om risico’s te spreiden beheerden de heren van deze heerlijkheden hun vaak uiteenlopende rechten op wat wij nu zouden noemen integrale wijze. Slecht watermanagement betekende bijvoorbeeld minder goede oogsten en in het kielzog daarvan minder belasting voor de kasteelheer. Bij het molenrecht werden molenbeeksystemen aangelegd die zowel in staat waren water in tijden van droogte vast te houden als het rondom de molen weg te laten vloeien in tijden van teveel water. Omwille van de visrechten werd het watersysteem

De historische vloeivelden in de Pelterheggen, Natuurmonumenten herstellde ze. | Foto Michel Hendrix/Natuurmonumenten

bovendien zo ingericht dat trekvissen als zalm en steur het gebied in konden komen. Het bos rondom de heerlijkheid was een biodiverse omgeving met talrijke diersoorten waarop gejaagd kon worden. Tegelijkertijd was dat bos voor andere dingen nodig: de bouw van huizen in het dorp, hakhout voor energie, omheiningen voor de veeteelt. Er werd heel goed gekeken: hoe houden we al die rechten bij elkaar?’

Menne Kosian ziet het als een voorbeeld voor de omgang met de transities: ‘Laten we integraler naar de opgaven kijken. Kies niet meteen voor technische oplossingen, laat ze naast elkaar bestaan. Kijk wat lokaal passend is in de uitvoering en betrek in de eerste fase iedereen bij het vraagstuk – ook de erfgoedsector, als onderdeel van de oplossing.’

In de wet verankerd

Die integrale aanpak zit ook in de aanstaande Omgevingswet. Biedt de nieuwe wet – waarvan de invoering overigens opnieuw is uitgesteld – kansen voor het erfgoed? Joks Janssen verwacht van wel: ‘De omgevingsvisie dwingt tot integraal werken, het ontwikkelen van één verhaal over de fysieke leefomgeving, vanuit wat een gebied een karakteristiek biedt. Zo krijgt erfgoed daarin als vanzelf een rol.’

Janssen ziet echter ook een drempel. Dat integrale verhaal moet,

Bedreigd erfgoed: de Noord-Hollandse stolpboerderij als identiteitsdrager van het landschap van de provincie. Er komt steeds meer aandacht voor behoud ervan. | Foto Gerrit Kramer/Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

inclusief erfgoed, op gemeentelijk niveau worden ingebracht in gemeentelijke ontwikkelingsvisies. ‘Maar veel kleine gemeenten doen monumentenzorg “erbij”. Het wordt lastig om de rol van erfgoed vanuit de ontwikkelingsvisie in daden om te zetten als zo’n gemeente allang blij is dat het onderhoud aan reguliere monumenten geregeld is. Dat is een probleem.’

Daarnaast biedt de omgevingsvisie kansen voor participatie. Janssen: ‘Dat is nadrukkelijk in de wet verankerd. Je moet je als gemeente verhouden tot je omgeving en de mensen bij de planvorming betrekken, ook als het gaat om erfgoed. Dat is lastig, maar het biedt ook kansen. Denk aan het Faro-verdrag, dat erfgoed koppelt aan de ruimtelijke opgaven en aan het mobiliseren en ondersteunen van burgers.’ Maar hier speelt hetzelfde probleem, aldus Janssen: erfgoed en dragende gemeenschappen, daar heb je professionals bij nodig. ‘Maar laten we ons niet teveel vastpinnen op de Omgevingswet. Die komt uit een periode van deregulering. Nu is er, en niet voor niets, weer een roep om nationale regie en een nationaal perspectief op de grote opgaven. Die kant moet het op in de toekomst.’

Geen overkoepelend verhaal

De erfgoedsector gaat daarin mee. Afgelopen november kondigde staatssecretaris Gunay Uslu van Cultuur en Media aan dat de Erf-

goed Deal met drie jaar wordt verlengd. Het kabinet vindt het relevant, dat is fijn, aldus Joks Janssen. Maar de sector zelf moet volgens hem ook met een visie komen: ‘Hoe willen wij als erfgoedsector dat de toekomst van Nederland eruitziet? De grote opgaven zijn allemaal ruimtelijk. Die kunnen we niet los van elkaar zien en ook niet per project los aanpakken, dat gaat niet meer. Die visie of een overkoepelend verhaal ontbreekt. Terwijl we vanaf Belvedere wel een trackrecord hebben van 25 jaar en een enorm reservoir aan voorbeeldprojecten. Je zou wensen dat de erfgoedsector ook op nationale schaal met zo’n visie komt.’ Hoezeer de grote opgaven ruimtelijk samenhangen en vragen om zo’n overkoepelende visie, dat demonstreert ook het werk van Joris Hurkmans en Ward Walraven. In lente en zomer staan de vloeivelden in de Pelterheggen vol herfststijloos, gulden sleutelbloem, margrietten en orchideeën, kleurig bewijs dat het historische watermanagement van beide boswachters een klimaatrobuust landschap oplevert dat ook bijdraagt aan de biodiversiteit en – in het verlengde daarvan – kruidenrijk gras oplevert voor de biologische melkveehouderij. Om Joks Janssen te parafraseren: vroeger was ons heden dikwijls ver vooruit.

Hans Fuchs is kunsthistoricus en publicist.

Toekomstdromen voor Meierijstad

Met de fusie van Schijndel, Sint-Oedenrode en Veghel en dertien dorpen ontstond op 1 januari 2017 de gemeente Meierijstad, met ruim 80.000 inwoners en in oppervlakte de derde grootste gemeente van de provincie Noord-Brabant. Om het verleden en heden met de toekomst te verbinden wilde burgemeester Kees van Rooij het gesprek met de bewoners aangaan. Daarvoor werd een Raad van Verbeelding in het leven geroepen met voormalig rijksbouwmeester Floris Alkemade uit Sint-Oedenrode, architect Winy Maas uit Schijndel, programmamaker Hella van der Wijst uit Veghel, voormalig Philips-topman Egbert van Acht uit Sint-Oedenrode, bestuursvoorzitter Post NL Herna Verhagen uit Nijnsel en voormalig Denker des Vaderlands Daan Roovers uit Veghel. Zij zijn de vormgevers van *Atlas van de Verbeelding – Meierijstad*. Een bijzondere laag in de atlas is het foto-essay van fotograaf Ricardo de Vecchi waarin bestaande en toekomstige kwaliteiten in beeld zijn gebracht.

Maar verdient dit boek de aanduiding Atlas? De term 'atlas' wordt het laatste decennium wel heel makkelijk gebruikt voor boeken met een bepaalde ruimtelijke benadering, echter zonder de te verwachten verzameling van geografische kaarten. Het boek heeft slechts twee kaarten. Een is de bijlage, een kaart met de plaatsen van de fotoafbeeldingen. De andere kaart in het boek is de klimaatonderlegger van de gemeente, een kaart met landschappen, verstedelijkte gebieden en de weg- en waterstructuur. Deze kaart is de fundering voor de verbeelding van de doorontwikkeling van de nieuwe gemeente. *Atlas van de Verbeelding – Meierijstad* heeft de vorm gekregen van een reis met bespiegelingen over de plaatsen van vertrek en de moge-

lijke of gewenste plekken van aankomst. Doel is geen nieuwe stad, maar een gemeenschap met een eigen identiteit. Niet gestuurd vanuit urgente ruimtelijke opgaven, maar vanuit een verkenning van een gedroomde toekomst, zonder dwingende realiteitszin, maar met nieuwe vergezichten. De term 'atlas' is daarmee zeer overdrachtelijk, als atlas van mogelijke reisroutes.

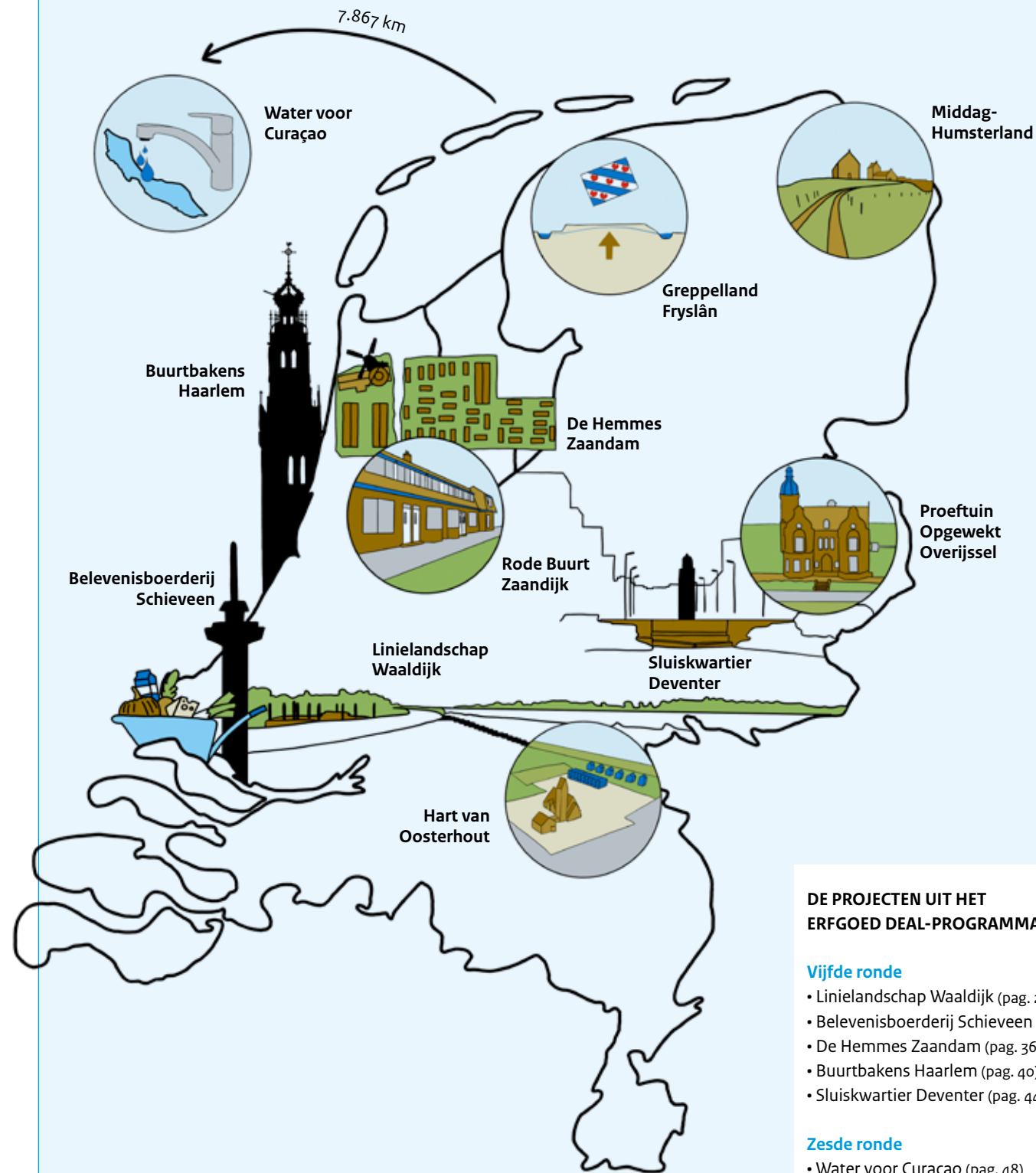
Op 30 september vond de Dag van de Verbeelding plaats, een dag voor inwoners en organisaties van Meierijstad om hun dromen over de toekomstige stad bespreekbaar te maken. Dat was dan ook dé plek en hét moment om de *Atlas van de Verbeelding – Meierijstad* te presenteren en het gesprek over de toekomst van Meierijstad aan te gaan. Het boek is dan ook een boek voor de bewoners van Meierijstad – de methode verdient een bredere verspreiding.

Hella van der Wijst en Floris Alkemade, 'Atlas van de Verbeelding – Meierijstad'. Blauwdruk. € 37,50. De uitgave kwam tot stand in samenwerking met de gemeente Meierijstad.

Anita Blom is senior specialist stedenbouw-geschiedenis wederopbouw en Post 65 bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Foto Riccardo De Vecchi | Collage Cédric van Parys

DE PROJECTEN UIT HET ERFGOED DEAL-PROGRAMMA

Vijfde ronde

- Linielandschap Waaldijk (pag. 28)
- Belevenisboerderij Schieveen (pag. 32)
- De Hemmes Zaandam (pag. 36)
- Buurtbakens Haarlem (pag. 40)
- Sluiskwartier Deventer (pag. 44)

Zesde ronde

- Water voor Curaçao (pag. 48)
- Opgewekt Overijssel (pag. 52)
- Greppelland Fryslân (pag. 56)
- Rode Buurt Zaandijk (pag. 60)
- Hart van Oosterhout (pag. 64)
- Middag-Humsterland (pag. 68)

De vijfde en de zesde ronde van de Erfgoed Deal

De Erfgoed Deal ondersteunt aansprekende voorbeelden van projecten die plekken in Nederland veranderen en waar erfgoed een rol van betekenis speelt. In 2022 ontvingen elf projecten financiële ondersteuning uit het programma. Verspreid over twee ronden is er voor bijna vijf miljoen euro uitgekeerd.

Drie jaar lang heeft het programma bewezen onmisbaar te zijn voor de transitieopgaven van klimaat, duurzaamheid en stedelijke groei en krimp. Keer op keer is bewezen dat erfgoed bijdraagt aan de kwaliteit van onze leefomgeving en zorgt voor draagvlak bij grote, ruimtelijke projecten.

De inzet voor het vijfde uitvoeringsprogramma was om meer grootstedelijke projecten en natuurinclusieve landbouw toe te voegen aan het portfolio. Dat is gelukt met bijdragen aan 'Buurtbakens Haarlem' en 'Belevenisboerderij Schieveen'. Het Haarlemse project gaat verder dan een kerkervisie en koppelt maatschappelijke voorzieningen aan (gedeeltelijk) leegstaande ruimtes in kerken. Aan de noordrand van Rotterdam wil de gemeente samen met Natuurmonumenten en een lokale boer korte voedselketens opzetten en natuurinclusief boeren stimuleren. In deze vijfde ronde zijn er ook weer projecten opgenomen over energietransitie en klimaatadaptatie. Op het Zaanse schiereiland de Hemmes wordt schone energie opgewekt door een gereconstrueerde historische molen. Het buurtschap eromheen krijgt tiny houses, waarbij geput wordt uit de Zaanse karakteristieken voor de inrichting van dit tijdelijke en energieneutrale woonwijkje. In het project 'Linielandschap Waaldijk' worden restanten van de Oude en Nieuwe Hollandse Waterlinies hersteld en krijgen deze plekken een rol in de wateropgave en als recreatieve trekpleister. In Deventer wordt met erfgoed de transformerende Sluisbuurt aantrekkelijker en klimaatadaptatie gemaakt. De negentiende-eeuwse Pothoofdsluis wordt weer gedeeltelijk in het straatbeeld zichtbaar en onderdeel van een ingrijpende vergroening van de openbare ruimte.

In de zesde ronde werd expliciet ook gezocht naar projecten over verduurzaming van woningbouwcorporatiebezit, erfgoed in de RES (regionale energietransitie) en opnieuw naar projecten over landbouwtransitie. En ook dat is gelukt. Met de projecten 'Rode Buurt Zaandijk' (verduurzaming corporatiebezit), 'Proeftuin Opgewekt' (landgoederen betrokken in RESsen in Overijssel) en

'Fryslân Greppelland' (tegengaan bodemdaling in combinatie met landschapsinclusieve landbouw) zijn hiaten in de Erfgoed Deal opgevuld.

Een novum in deze ronde is het project 'Awa pa Kórsou / Water voor Curaçao', in Caribisch Nederland. Verdroging zorgt zowel op de Benedenwindse als de Bovenwindse Eilanden voor kopzorgen, waardoor dit project op Curaçao maatschappelijk zeer relevant is.

Herbestemming van kerken is al lang een onderwerp in de erfgoedsector, en zal dat nog wel een tijdje blijven. In het Gelderse Oosterhout aan de Waal anticipeert de gemeente Overbetuwe op de naderende leegstand van de monumentale Sint Leonarduskerk. De transformatie van kerk naar dorps huis wordt aangegrepen om flink te investeren in een hoogwaardige en klimaatslimme herinrichting van de openbare ruimte.

Het landschap van Middag-Humsterland staat hoog aangeschreven en er liggen talloze rapporten en onderzoeken over de toekomst van dit Nationaal Landschap. Maar het ontbrak nog aan concrete uitvoering van kansrijke projecten met de bewoners en boeren in het gebied. Aan deze behoefte wordt nu voldaan in het Erfgoed Deal-project van de gebiedsraad Middag-Humsterland.

De eerste zes ronden van de Erfgoed Deal liggen achter ons en een aantal projecten is inmiddels voltooid. Het merendeel wordt de komende jaren afgerond. Alleen al vanuit dat oogpunt is het voor de kennisdeling heel belangrijk dat de Erfgoed Deal met nog eens drie jaar is verlengd. Zo kunnen we projecten van de status 'werk in uitvoering' volgen naar 'project gerealiseerd' – en u daar in DEAL! over berichten.

Alleen al uit het oogpunt van kennisdeling is het belangrijk dat de Erfgoed Deal met drie jaar is verlengd

Het Linielandschap in de dijkversterking
Gorinchem-Waardenburg

De dijk én de Waterlinies versterken

De dijkversterking langs de Waal en Merwede tussen Gorinchem en Waardenburg wordt aangegrepen om op vier plekken het verhaal van de Nieuwe en de Oude Hollandse Waterlinie opnieuw te vertellen.

Een dijk is niet alleen een waterkering maar ook een spiegel van de historie, een deel van ons natuurlandschap en een recreatieve tribune. Bij de dijkversterking Gorinchem-Waardenburg is vanaf het begin gekozen voor een integrale aanpak om de kwaliteit van de ingreep voor het gebied zo groot mogelijk te maken.

In afstemming met alle betrokken partijen worden in het project zogenaamde ‘meekoppelprojecten’ tegelijkertijd uitgevoerd. Hieronder vallen onder meer ingrepen in de uiterwaarden en de ontwikkeling van het Linielandschap.

Unesco-werelderfgoed

Het verleden laat zich goed lezen langs de Nederlandse rivieren. Het is het verhaal van de strijd met de rivier om de voeten droog te houden, terwijl tegelijkertijd de samenwerking met het water werd opgezocht. Met verschillende waterlinies werd in diverse tijdsperiodes de verdediging van ons land in het landschap verankerd. Een waterlinie is een reeks defensieve werken zoals forten, batterijen, sluizen en coupures. Twee van de bekendere linies zijn de Oude en de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De Nieuwe Hollandse Waterlinie is (samen met de Stelling van Amsterdam) in 2021 benoemd tot Unesco-werelderfgoed. Dijktracé Gorinchem-Waardenburg doorsnijdt beide linies.

Bij de dijkversterking was dat erfgoed dan ook van meet af aan een belangrijk onderdeel. Behouden of zelfs versterken van bestaande cultuurhistorische waarden was tijdens het ontwerpproces van de dijk het uitgangspunt. Op basis van een Heritage Impact Assessment (HIA) is bepaald welke onderdelen uit de linie hoe dan ook behouden moeten blijven en welke als meekoppelproject in het dijkversterkingsproject een nieuwe impuls kunnen krijgen.

Vier Linieprojecten

Vier onderdelen van het Linielandschap worden als meekoppelproject meegenomen. Daarbij wordt het erfgoed geherstructureerd (ravelijn en de inundatiewerken bij Fort Vuren) of herbeschouwd, als er nu weinig tot niets meer zichtbaar is op deze plekken (batterij en Dijkpost Hercules). Door deze vier punten langs de Waal weer zichtbaar te maken, neemt de leesbaarheid van het Linielandschap toe én is een koppeling mogelijk met recreatie langs de dijk (het concept Gastvrije Waaldiijk).

Ravelijn Vesting Gorinchem

Ravelijnen zijn van oorsprong onderdeel van de verdedigingswerken van een stad. Om de cultuurhistorische waarde bij de vesting te behouden is er gekozen voor de aanleg van een constructie vanaf de entree van Gorinchem tot aan het ravelijn. Op deze manier wordt de dijk niet breder, maar juist zelfs slanker.

Het ravelijn is slecht herkenbaar door dichte begroeiing en volkstuinten. Rondom het ravelijn wordt het water weer teruggebracht. De volkstuinten op het noordelijk deel worden weggehaald en op het zuidelijk deel worden de bosschages gekapt. Daardoor ontstaat ruimte om de oorspronkelijke contouren terug te brengen. Bij deze ingreep volstaat een lichter en korter type constructie. Daarmee wordt het ravelijn onderdeel van de waterkering.

Batterij Dalemse Sluis

De Dalemse sluis stamt uit 1814 en maakt onderdeel uit van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Zijn functie was om in oorlogstijd het water uit de Waal de inundatievelden in te laten en in vreedstijd water af te voeren dat bij een dijkdoorbraak het land binnenstroomde. Het was een kwetsbare plek in de dijk omdat de sluis een open verbinding was tussen rivier en achterland. Om deze plek goed te kunnen verdedigen, was een drietal aarden batterijen aangelegd. Twee daarvan lagen direct ten westen van de sluis en één ten oosten ervan. In het huidige landschap zijn de batterijen niet meer goed te zien. De zuidwestelijk gelegen batterij wordt gemarkeerd als een opzichzelfstaand element in het landschap. De locaties van de andere batterijen zijn buiten beschouwing gelaten vanwege hun ligging nabij woningen en de bestaande balkenloods. De contouren van de voormalige borstwering worden aangezet door een verhoogde cortenstalen constructie. Deze constructie is toegankelijk voor voetgangers en steekt uit over de omdijking waardoor een uitkijkpunt met fantastisch uitzicht over de uiterwaard, de Waal en de sluis ontstaat. Vanuit hier kunnen bezoekers verschillende recreatieve routes volgen door de uiterwaarden en het voormalige Linielandschap, bijvoorbeeld naar het herstelde ravelijn in Gorinchem.

Dijkpost Hercules

Deze dijkpost behoort tot de Oude Hollandse Waterlinie. Ook dit is een oude geschutspostplaats die dwars over de dijk lag en de coupure ten oosten van de post beschermde. De dijkpost bestond uit een hoge geschutsbank met een borstwering en schietsleuven. Hier konden vijf kanonnen staan.

In de negentiende eeuw werd dit gedeelte van de dijk aangewezen als overlaat. Bij een dijkdoorbraak kan de dijk hier worden opengegraven om het water dat binnendijs terecht is gekomen weer weg te laten stromen. Dijkpost Hercules is geheel verdwenen. Een nieuw element zal deze locatie markeren. Een cortenstalen constructie ter hoogte van de oorspronkelijke locatie van de dijkpost refereert aan het militaire verleden. Aan de rivierzijde wordt het element vormgegeven als een brede trap-tribune in combinatie met een plateau aan het uiteinde, met prachtig uitzicht over Slot Loevestein. Aan de binnenzijde wordt het element vormgegeven als een balkon met zicht op de polders, het voormalige inundatieveld.

Inundatiewerken Fort Vuren

Rondom Fort Vuren liggen diverse waterwerken die gezamenlijk onderdeel uitmaken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het inundatiesluisje dat ten oosten van het fort lag is het vierde element dat aangepakt wordt. Voor de Tweede Wereldoorlog lag hier ook nog een gemaal, dat destijds is gesloopt om het schootsveld van het fort vrij te maken. Op deze plek liggen de restanten van de inundatiesluis – volledig overwoekerd met beplanting en in slechte staat.

Langs het gehele tracé van het Fort Vuren is gekozen voor een langsconstructie (damwand). Hierdoor kan het karakteristieke profiel van een steil binnentalud en flauw buitentalud behouden blijven. Om het vrije zicht vanuit het fort te kunnen behouden, is ervoor gekozen de dijk op deze plek niet op te hogen maar overslagbestendig te maken. Bij extreem hoogwater zal het water dan over de dijk heen stromen. Het inundatiesluisje wordt in dit geval onderdeel van het watersysteem: het voert het teveel aan water in de fortgracht af. Door het niveau van de schotbalken te verlagen functioneert het sluisje als overlaat als het peil in de gracht te hoog wordt. Deze ingrepen zullen de oostelijke inundatiewerken toegankelijk en beleefbaar maken – het ‘Rondje Fort bij Vuren’ is zo compleet.

Maura Niessen is omgevingsmanager bij aannemingsbedrijf GMB. Willem Brouwers is landschapsarchitect en directeur bij Veenenbos en Bosch landschapsarchitecten.

Visualisatie van de herstelde inundatiewerken van Fort Vuren. Bij extreem hoogwater stroomt water over de dijk de fortgracht in en wordt via de inundatiewerken afgevoerd naar de achtergelegen inundatievelden. | Beeld Veenenbos en Bosch i.o.v. Graaf Reinaldalliantie

Visualisatie van het herstelde ravelijn aan de oostkant van Gorinchem. | Beeld Veenenbos en Bosch i.o.v. Graaf Reinaldalliantie

Door deze plekken
weer zichtbaar te
maken, neemt
de leesbaarheid van
het Linielandschap
toe en wordt de
recreatie versterkt

Noodzakelijke dijkversterking

De dijkversterking Gorinchem-Waardenburg vindt plaats in het kader van het Hoogwaterbeschermingsprogramma (HWBP), de grootste waterbeschermingsopgave sinds de Delta werken. Door de stijgende zeespiegel, dalende bodem en de klimaatverandering moet de komende 30 jaar zo'n 1500 kilometer dijken en talloze sluizen en gemalen aangepakt worden om te voldoen aan het nieuwe veiligheidsniveau. Dat is niet alleen qua aantal kilometers een omvangrijke opgave, maar ook op het gebied van kosten en ruimtelijke impact op de omgeving.

De dijkversterking Gorinchem-Waardenburg wordt uitgevoerd door de Graaf Reinaldalliantie – een samenwerkingsverband tussen Waterschap Rivierenland, aannemerscombinaties GMB, Heijmans en De Vries & van de Wiel en adviserende bureaus RHDHV en Veenenbos en Bosch landschapsarchitecten. Al vanaf de verkenningsfase van het project wordt samengewerkt, wat de kwaliteit van de dijkversterking en de meekoppelprojecten ten goede komt.

Rotterdam de boer op! /
Belevenisboerderij Schieveen

Ontmoeting tussen stad, boer, natuur en erfgoed

Op de historische boerderij Schieveen is het het hele jaar druk. In het vroege voorjaar komen kinderen uit de stad lammetjes kijken. Later in het voorjaar zijn de grote groepen weidevogels in de polder de attractie. 's Zomers is de speelnatuur de grote trekpleister en in de herfstvakantie wil iedereen nog even genieten van de zon en het buitenleven. Hier leren stad en platteland elkaar kennen.

Aan de rand van Rotterdam, in weidevogelpolder Schieveen, is in 2018 een voormalige koeienstal verbouwd tot publieks-ontvangstplek met horeca, een winkel, en een informatiepunt. Op het erf zijn 'speelnatuur van Oerrr' (Natuurmonumenten) en een wildebloemen- en moestuin aangelegd. 'Belevenisboerderij Schieveen' is onderdeel van een gemeentelijk natuur- en recreatieplan voor de Rotterdamse polder Schieveen en een initiatief van gemeente Rotterdam, stadsherder Martin Oosthoek en Natuurmonumenten.

De boerderij is een doorslaand succes, met meer dan 120.000 bezoeken per jaar en een gezonde exploitatie, ook vanwege haar gunstige ligging aan de stadsrand en aan het nieuwe Polderpad tussen het drukbezochte Rottemeren-gebied en het weidse Bijzonder Provinciaal Landschap Midden-Delfland.

Verder ontwikkelen

Vooralsnog is Belevenisboerderij Schieveen een tijdelijk low budget pop-upproject, op een gehuurde locatie. Dankzij steun van de Erfgoed Deal en de Nationale Postcode Loterij kunnen de initiatiefnemers er in 2023 voor zorgen dat Belevenisboerderij Schieveen als publieksboerderij kan blijven voortbestaan en verder kan worden ontwikkeld tot een voorbeeldproject 'natuur- en erfgoedinclusieve publieksboerderij'.

Historische boerderij

Belevenisboerderij Schieveen ligt aan de Oude Bovendijk, die is aangelegd in het midden van de vijftiende eeuw en in 1786 als dijk opgenomen in de ringdijk rond de oude droogmakerij Schieveen. In het open landschap van de Noordrand Rotterdam is de Oude Bovendijk een ruggengraat. De Oude Bovendijk loopt in het zuiden verder de stad Rotterdam in. Het historische woonhuis Oude Bovendijk 220 is een karakteristieke boerderij uit 1905 en een beeldbepalend element in dit oude ontginningslint. Het is een van de laatste boerderijen langs de Oude Bovendijk met een historische uitstraling. De boerderij wordt de komende jaren gerestaureerd.

Op de Belevenisboerderij is een kinderspeelplaats 'Oerrr' aangelegd. Er zijn tal van speelaanleidingen, veel ervan in combinatie met water. | Foto's Natuurmonumenten/Ben Houdijk & Marten van Dijk

De historische boerderij uit 1905 zal worden gerestoureerd en herbestemd, met een boerderijwinkel en andere functies op het gebied van korte ketens en natuurinclusieve landbouw. Op het erf worden historische elementen en structuren teruggebracht, zoals slotenpatronen, zichtlijnen en beplanting. Stadsherder Oosthoek zal zijn bedrijfsvoering verder verduurzamen en natuurinclusief maken.

Aandeel in platteland

De doorontwikkeling van Belevenisboerderij Schieveen is een voorbeeldproject van 'Rotterdam de boer op!' (Nationale Postcode Loterij Droomfondsproject). 'Rotterdam de boer op!' stimuleert stadsbewoners om natuurinclusieve lokale producten te kopen en ook op andere manieren een aandeel te nemen in het eigen Rotterdamse platteland. Agrarisch ondernemers kunnen bij 'Rotterdam de boer op!' ondersteuning krijgen bij een transitie naar natuurinclusieve landbouw, gericht op productie voor de stad. Via tal van projecten wordt de verloren gegane verbinding tussen stad en ommeland hersteld. 'Rotterdam de boer op!' beoogt een transitie op gang te brengen in de productie en consumptie van voedsel in de regio Rotterdam, om zo de schaarse cultuurhistorisch waardevolle groene ruimte in dit sterk verstedelijkte gebied te behouden en om duurzaamheidsproblemen en de biodiversiteitscrisis het hoofd te helpen bieden.

Ervaringen opdoen

Het winkelmandje van de stadsbewoner is doorslaggevend voor de kwaliteit van natuur en landschap op het platteland bij de stad. Hoe meer stadsbewoners kiezen voor natuurinclusief voedsel van het eigen platteland, hoe meer boeren bij de stad in staat zijn om landbouw te bedrijven in harmonie met natuur, landschap en erfgoed. Essentieel hierin is bewustwording bij de Rotterdammers van de gevolgen van hun koopgedrag. Publieksboerderijen aan de stadsrand spelen een onmisbare rol bij die bewustwording. Hier doen stedelingen ervaringen op met alle aspecten van het boerenbedrijf en met de waarde van natuurinclusieve landbouw voor landschap, natuur, erfgoed en beleevingswaarde. Waardering van de geschiedenis van het landschap en het historisch agrarisch gebruik is belangrijk voor de gewenste transitie naar duurzame productie en consumptie van voedsel in de regio. Uit onderzoek onder inwoners van Rotterdam in het kader van de gebiedsontwikkeling van de Noordrand Rotterdam, blijkt dat beleving van erfgoed inderdaad bijdraagt aan de waardering van het eigen platteland, en motiveert om er zorg voor te willen dragen.

Extra kwaliteit 'verwaarden'

Andere bestaande en nieuwe publieksboerderijen rond Rotterdam en andere grote steden kunnen leren van de ervaringen van het project Belevenisboerderij Schieveen – denk aan de samenwerking tussen publieke partijen en agrarisch ondernemers. Hopelijk inspireert het project ook andere agrarisch ondernemers die met publieksfuncties hun bedrijf willen verbreden, om erfgoed op het bedrijf te beschouwen als extra kwaliteit om te 'verwaarden' richting klanten. 'Rotterdam de boer op!' zal de kennis die in het project wordt opgedaan delen met het ruime netwerk van agrariërs rond de stad dat inmiddels is opgebouwd.

Bob Hartog is projectmanager bij Rotterdam de boer op!

Zicht op de skyline van Rotterdam vanaf de open polder Schieveen. | Foto Natuurmonumenten/Rob Doolaard

Het winkelmandje van de stadsbewoner is doorslaggevend voor de kwaliteit van natuur en landschap op het platteland bij de stad

Erfgoedinclusieve gebiedsontwikkeling

De helft van polder Schieveen, de polder waar de Belevenisboerderij ligt, is de afgelopen tien jaar door de gemeente Rotterdam en Natuurmonumenten herontwikkeld tot natuur- en recreatiegebied, als onderdeel van een groene gebiedsontwikkeling aan de noordelijke stadsrand, van 400 hectare natuur- en recreatiegebied binnen het bestaande historisch cultuurlandschap. In het beheer van de natuurgronden in Schieveen werkt Natuurmonumenten nauw samen met vijf lokale agrariërs. De gebiedsontwikkeling Noordrand Rotterdam, inclusief de herinrichting van polder Schieveen, is recent afgerond en is door de gemeente Rotterdam in hoge mate erfgoedinclusief gerealiseerd. Ontwikkeling van natuur en recreatie heeft plaatsgevonden in een gave achttiende-eeuwse droogmakerij, die als uitgangspunt van het ontwerp diende en de drager van het landschap was en bleef.

Polderpad

Als onderdeel van de ontwerpopgave voor de groene gebiedsontwikkeling Noordrand Rotterdam schreef de gemeente Rotterdam in 2012 een prijsvraag uit voor het ontwerp van een zogeheten 'Belevenisverbinding Polderpad tussen Rotte en Schie', een fietsverbinding tussen de Rotte en de Schie. Winnaar werd DaF Architecten, vanwege hun benadering van erfgoed in de maatschappelijk opgave. Inmiddels zijn zowel het groengebied Noordrand Rotterdam als het Polderpad grotendeels gerealiseerd.

De landschappelijke kwaliteiten van de achttiende-eeuwse droogmakerij Schieveen zijn behouden en versterkt bij de natuur- en recreatieontwikkeling. Zo zijn de openheid en sfeer van het platteland bewaard en hersteld – onder meer door de sloop van verspreid gelegen kassen –, de verkaveling en het slootpatroon zijn bewaard, en het nieuw aangelegde Polderpad volgt de oorspronkelijke polderstructuur. Langs het Polderpad zijn historische elementen behouden en hersteld, soms met een nieuwe functie. Zo is het afwateringspatroon door Schieveen beleefbaar gemaakt door toevoeging van een uitzichtpunt.

Belevenisboerderij Schieveen is onderdeel van de Belevenisverbinding Polderpad. Het Polderpad loopt over het erf van de boerderij en volgt de historische lijnen van de droogmakerij.

Molenaarserf De Hemmes, Zaandam

Wonen en werken in typisch Zaanse pionierssfeer

Een nieuwe woongemeenschap die niet alleen een aantrekkelijke leefomgeving biedt maar ook als voorbeeld dient voor het oplossen van urgente hedendaagse opgaven: dat is de droom op de Hemmes. Lokaal erfgoed en ambacht vormen de inspiratie voor de gebiedsontwikkeling op dit eilandje in de Zaan. En dat allemaal met oog voor duurzaamheid, klimaat en educatie.

De Hemmes is een buitendijks gelegen schiereiland in de Zaan, aan de oostzijde nog net verbonden aan buurtschap 't Kalf en omgeven door wind en water. Dit is precies wat het eiland in de zeventiende eeuw zo aantrekkelijk maakte als industriegebied. Er werd een tiental molens gebouwd – vandaar de bijnaam ‘moleneiland’ – waarvan de laatste vlak na de Tweede Wereldoorlog is gesloopt. Waar andere zogenaamde hemlanden later tot ontwikkeling kwamen met woningbouw, is dat met de Hemmes nooit gebeurd. Het versnipperde eigendom, de verontreinigde bodem en overlast van omringende bedrijven stonden altijd in de weg. Zodoende was het jarenlang een grotendeels braakliggend terrein. Daarnaast is de Hemmes het laatst overgebleven buitendijkse gebied in de Zaanstreek waar delen van de oorspronkelijke landschapsstructuur van sloten en paden nog bewaard is gebleven. En dat landschap bepaalt nu de nieuwe stedenbouwkundige opzet.

Enthousiasme vasthouden

Al in 2012 maakte een groep betrokken Zaankanters een plan voor de ontwikkeling van het gebied. De Hemmes Groep, een collectief van burgers met gebiedskennis, een sterk lokaal netwerk en affiniteit voor Zaanse erfgoed, is ook nu een van de drijvende krachten. Peter Ulle, stedenbouwkundig ontwerper en voorzitter van de Hemmes Groep, licht toe: ‘We wilden dat de ontwikkeling van dit gebied cultuurhistorisch verantwoord zou gebeuren. Als je straks op de Hemmes wordt gedropt, moet je het verhaal nog steeds kunnen voelen, horen en zien.’ In de planvorming neemt de lokale gemeenschap de leiding. De gemeente Zaanstad is weliswaar grondeigenaar maar vervult een puur faciliterende rol. Ulle: ‘Het is knap dat de gemeente ons deze rol heeft gegund, want zo konden we het enthousiasme waarmee we begonnen vasthouden.’

Een van de struikelblokken bij een transformatie van de Hemmes is de eigendomssituatie. Op dit moment zijn er drie grondbezitters: de west- en oostzijde

zijn eigendom van twee industriebedrijven en daartussenin heeft de gemeente in 2012 grond aangekocht. Op een deel van dit gebied, een perceel van 8220 vierkante meter, zal nu een eerste stap worden gezet om de Hemmes tot ontwikkeling te brengen. Met steun van de Erfgoed Deal en een bijdrage van de gemeente zal hier een tijdelijke woon- en werklocatie worden gerealiseerd. Met de ambitie om de Hemmes na een periode van tien jaar een definitieve inrichting te geven, ook buiten het huidige plangebied. Naar verwachting gaat in 2024 de bouw van start.

Typisch Zaanse houtbouw

Kenmerkende Zaanse landschapselementen dienen als uitgangspunt in de vormgeving van de gebiedsontwikkeling. Paden, sloten, dijken en oevers structureren sinds de ontginning de dorpen in de Zaanstreek. Sloten werden haaks op de dijk aangelegd met dwars daarop nieuwe sloten. Hierlangs kwamen paden met houten woningen die veelal in een strakke rooilijn stonden, met af en toe een pand iets verder van de weg af.

De nieuwe stedenbouwkundige opzet van de Hemmes volgt deze 'regels' van de Zaanse landschapsstructuur nauwgezet. Op de Hemmes wordt dit slotenpatroon op herkenbare wijze aangelegd. Haaks op een openbaar toegankelijk molenpad langs de oever komt een compact verkaveld wijkje. Geïnspireerd op de typisch Zaanse houtbouw staat de bouw van 34 tiny houses op de planning: relatief kleine houten woningen, zonder vaste paalfundering en dus verplaatsbaar. Ze mogen er tien jaar blijven staan, waarna ze waarschijnlijk vervangen worden door permanente bebouwing. Ook enkele historische gebouwen vormen een aanjager voor de transformatie van de Hemmes. Zo zal het moleneiland binnenkort opnieuw beschikken over een molen. Op basis van oude tekeningen wordt oliemolen De Zaadzaaijer uit 1690 op zijn oorspronkelijke plaats herbouwd. Met twee generatoren in de kap gaat hij het buurtschap voorzien van groene stroom – een alternatieve interpretatie van de moderne windturbines waar onder omwonenden vaak zoveel weerstand tegen is. De opbrengst wordt geschat op zestig megawattuur per jaar. In de romp en molenshuur is ruimte voor kleine maakbedrijven.

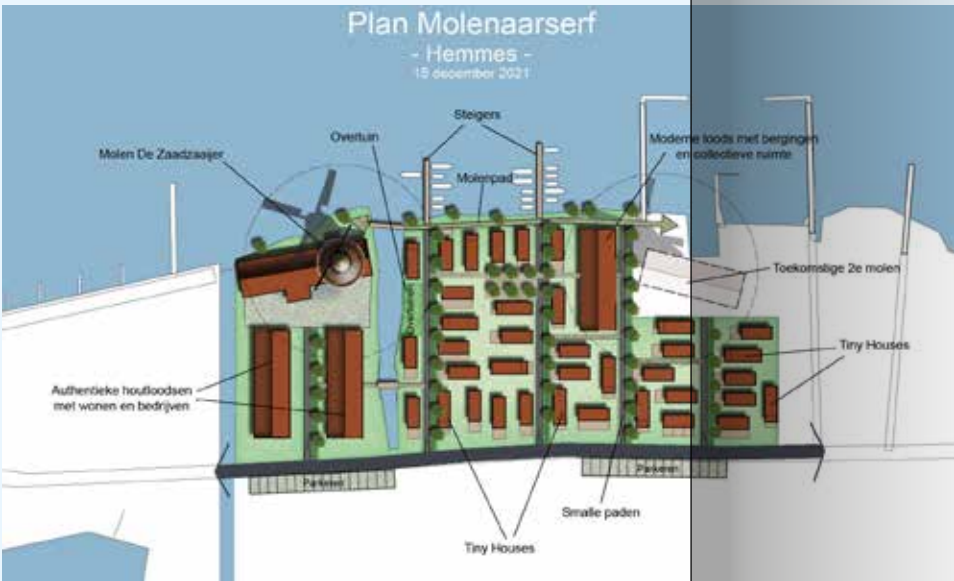
Aan de voet van de molen komt een authentieke negentiende-eeuwse Zaanse houtloods te staan. Het bijna honderd meter lange bouwwerk werd van de sloop gered en zal op de Hemmes zowel woon- als werkruimte bieden. Net als de tiny houses blijft de loods tien jaar staan.

Effectieve CO₂-opslag

De plannen op de Hemmes zijn ook bedoeld als proeftuin voor landelijke thema's. Om te beginnen de woningnood in metropool-regio Amsterdam: Zaanstad heeft de ambitie tot 2040 in totaal 20.000 betaalbare woningen aan de markt toe te voegen, bij voorkeur in bestaand stedelijk gebied. De zelfvoorzienende tiny houses bieden de nodige verscheidenheid in het woningaanbod. Door de nieuwbouw in hout uit te voeren, zet Zaanstad in op circulair bouwen. Hout is een effectieve manier van CO₂-opslag, het is licht van gewicht waardoor er minder fundering nodig is, en het is gemakke-

Visualisatie van de houtloods en het buurtje met tiny houses.
| Beeld Stichting De Hemmesgroep

Molen en tiny houses tezamen in een tijdelijk Zaanse buurtschapje. De structuur volgt een typisch Zaanse opzet met een openbaar molenpad langs de Zaan. | Beeld Stichting De Hemmesgroep

Visualisaties van de teruggeplaatste houtloods op het terrein.
| Beeld Stichting De Hemmesgroep

Door een leer- en werkplek te bieden aan vakmensen draagt het project bij aan de instandhouding van het Zaanse ambacht van houtbouw

lijk te isoleren. Langs de paden worden wilgen geplant. Deze traditionele Zaanse dorpsvegetatie brengt verkoeling, kan water goed vasthouden en zuivert bovendien de lucht. Zo draagt het project ook bij aan de klimaatadaptatie. Naast windenergie door de molen, gaan ook zonnepanelen op de tiny houses, de loods en de molenshuur het buurtschap van stroom voorzien. Zo wordt de benodigde energie dicht bij de directe gebruikers opgewekt. Een energiecoöperatie maakt afspraken over de onderlinge uitwisseling van de wind- en zonne-energie, om de bekende winterdip te bestrijden. De Hemmes wordt via het principe van nul-op-de-meter gekoppeld aan de bestaande infrastructuur. De extra opgave zal zijn om de energiebehoefte op de Hemmes volledig onafhankelijk te maken, ook in geval van een energietekort. Zo wordt er gekeken naar de mogelijkheid het energieoverschot uit zon en wind op te slaan in de accu's van elektrische (deel)auto's. Kortom: een energie-experiment waar het hele land van kan profiteren.

Meer molens

Tijdens het project wordt de opgedane kennis gedeeld via bijeenkomsten, publicaties en bezoeken. En daar blijft het niet bij. De bouwactiviteiten op de Hemmes vormen ook een leertraject voor de mbo-opleiding 'technicus hout en restauratie' aan het Regio College Zaanstreek-Waterland, de praktijkopleider in de streek. De leerlingen zullen vanaf 2024 op locatie meewerken aan de herbouw van molen De Zaadzaaijer. Door een leer- en werkplek te bieden aan vakmensen, waaraan in Nederland een tekort dreigt, draagt het project ook bij aan de instandhouding van het Zaanse ambacht van houtbouw. In overleg met het Regio College wordt bovendien gekeken of de opleiding definitief in de molenshuur en houtloods op de Hemmes ondergebracht kan worden.

De ambitie is om in de toekomst meer molens terug te brengen en zo de Hemmes als moleneiland te herstellen. Wethouder Natasja Groothuismink onderstreept de wens om dit gebied te koesteren: 'Ons erfgoed verbindt. Het maakt zichtbaar dat we als Zaanse een gedeelde geschiedenis hebben. Dankzij de Erfgoed Deal kunnen we het verhaal van de Hemmes in ere herstellen en navertellen, met bovendien een toekomstbestendig hoofdstuk erbij.'

Welmoed Wijmans is zelfstandig erfgoedprofessional en tekstschrijver.

Buurtbakens Haarlem

Kerkdeuren openen voor de wijk

De toekomst van veel van de kerkgemeenschappen in Haarlem is ongewis. Zo ook die van de gebouwen. De gemeente werkt aan een visie voor het religieus erfgoed en luistert daarvoor goed naar de geloofsgemeenschappen. Tijdens die verkennende gesprekken is het project Buurtbakens geboren: kerkgebouwen als religieus én sociaal-maatschappelijk brandpunt voor de buurt.

Lege kerkbanken, oplopende energiekosten... het is kommer en kwel onder beheerders van kerkgebouwen zou je verwachten. Toch is de crisis ook een kans, blijkt telkens weer als beheerders en gebruikers op zoek gaan naar mogelijkheden om het gebouw in gebruik te houden. Een voor de hand liggende transformatie is die van kerkgebouw naar woongebouw. Daarmee wordt het voortbestaan van het gebouw veiliggesteld, maar gaat de functie als publiek toegankelijke ruimte verloren – en verliest de stad een bijzondere ontmoetingsplek. De belevingswaarde van het religieus erfgoed gaat verloren. Dat stelt kerken voor vragen als: wat is onze plek in de samenleving, hoe kunnen we relevanter worden, en hoe kunnen we het contact met de wijk en de stad versterken?

Veel kerken organiseren al activiteiten voor de wijk die gericht zijn op elkaar ontmoeten. Het project Buurtbakens gaat verder en wil kerken inzetten om het sociale weefsel van de buurt duurzaam te versterken. Buurtbakens is gericht op 'nevenbestemming' van actieve kerken. Dat betekent het toevoegen van maatschappelijke en culturele functies naast de religieuze functie. Het gaat daarbij niet om het organiseren van tijdelijke activiteiten, maar om organisaties voor langere tijd onder te brengen in de kerk.

Een voorbeeld is het Verhalenhuis in Haarlem-Noord. Daar wordt naast de zondagdienst van alles georganiseerd voor de buurt. Je kan er bloed laten prikken, producten van boeren uit de buurt afhalen of naar de film gaan. Zo zijn er al nieuwe manieren van samenwerken mogelijk gemaakt die in het project Buurtbakens verder worden onderzocht. Een ander initiatief is Stadsklooster

Haarlem. Deze organisatie zorgt er met een groot aantal kerken voor dat iedere Haarlemmer mee kan doen met meditatieochtenden, lezingen en wandelingen in en om kerken. Het thema is zingeving.

Haarvaten van de wijken

Door de uitdagingen van kerkbesturen en de publieke ruimtevraag van de buurt bij elkaar te brengen, ontstaan oplossingen waar iedereen baat bij heeft – zoals ander gebruik waardoor ook de geloofsgemeenschap in het gebouw kan blijven. Om die te vinden werken de zeven Buurtbakens-kerken nauw samen met 'gebiedsverbinders', opbouwwerkers en wijkraden. Zij werken in de haarvaten van de wijken en kennen als geen ander de sociaal-maatschappelijke uitdagingen en de organisaties die daar hun schouders onder zetten.

Binnen de gemeente voeren twee teams het project uit: één voor het fysiek domein – denk aan erfgoed, stedenbouw, groen, parkeren – en één voor het sociaal domein, waar zorg, welzijn, sport, jeugd en maatschappelijke ondersteuning onder vallen. Twee heel verschillende werelden die in dit project bij elkaar komen.

De Erfgoed Deal maakt het project financieel mogelijk.

De Oosterkerk heeft een tuin waar de buurt voor zorgt. Van de oogst wordt samen een maaltijd bereid. | Foto IC4U/Hans Peter Föllmi

Een Buurtbaken zorgt voor herkenning, levendigheid en binding, wat cruciaal is voor de leefbaarheid van een stad

De kerken gaan op zoek naar nieuwe gebruikers voor het gebouw. De eredienst blijft wel behouden, zoals in de Oosterkerk. | Foto IC4U/Hans Peter Föllmi

Buurtbakens laat zien dat erfgoed dragend kan zijn bij ruimtelijke en sociale projecten. De kwaliteiten van de kerkgebouwen staan centraal en daarbinnen wordt onderzocht welke ruimte er is voor extra invulling. Kerkbesturen waarderen het dat de gemeente actief meedenkt over het gebouw, bijvoorbeeld over verduurzaming, waardevolle elementen en wat wel en niet veranderd mag worden.

Ambities van Haarlem

Het traject om te komen tot een kerkenvisie heeft veel losgemaakt in Haarlem. Kerkbesturen en gemeente ontmoetten elkaar, vaak voor het eerst. Een kijkje bij elkaar in de keuken leverde mooie gesprekken op en de wens meer samen te werken. Hoe kan de gemeente helpen bij vergunningaanvragen, bij parkeerproblemen, bij verduurzaming? En hoe kunnen – andersom – kerken bijdragen aan de ambities die de gemeente Haarlem heeft?

De samenwerking wordt vergemakkelijkt doordat 45 kerken zijn aangesloten bij twee koepelorganisaties: Geloven in de Stad en Raad van Kerken. Ook de sociaal-maatschappelijke organisaties in Haarlem – die in beeld zijn voor medegebruik – werken steeds meer samen. Zo zijn de lijnen kort en contacten snel gelegd. Het project verbindt allerlei uitdagingen, zoals ruimtegebrek én ruimteoverschot in een volle stad, maar ook de aanpak van eenzaamheid en andere maatschappelijke zorgen. Een Buurtbaken zorgt voor herkenning, levendigheid en binding, wat cruciaal is voor de leefbaarheid van een stad.

Dromen

Het Buurtbakens-team gaat de komende tijd met zeven kerkbesturen ontdekken hoe zij een Buurtbaken worden. Welke ruimte en mogelijkheden hebben de kerkgebouwen – zowel fysiek als qua zingeving? Ook onderzoekt de gemeente welke voorzieningen in de buurt nodig zijn of een plek behoeven. Tot het voorjaar van 2023 neemt het team de tijd voor onderzoek en ontmoeting en het vinden van geschikte matches tussen organisaties en kerken. Eind 2023 is het Erfgoed Deal-project klaar. Buurtbakens staat dan hopelijk nog maar aan het begin. Nu al sluiten andere kerken zich aan bij de leeromgeving van het project. Mogelijk worden in de toekomst nog veel meer kerken in Haarlem en daarbuiten een veilige haven voor de buurt.

Ceciel Nyst is adviseur Kerken & Duurzaam Erfgoed, Team Erfgoed en Omgevingsbeleid van de gemeente Haarlem.

Met het project Buurtbakens zetten zeven kerken hun deuren open voor de buurt, zoals hier de Anna en Mariakerk. | Foto ICqU/Hans Peter Föllmi

Een van de buurtbakens: het Nederlands-hervormde kerkje in Spaarndam, gemeente Haarlem, een rijksmonument. | Foto Guido Bogers/Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De belofte van Buurtbakens

Maar liefst een kwart van de ongeveer 7000 kerken in Nederland heeft een nieuwe functie gekregen. In Haarlem is dat aandeel nog groter. Vaak worden de gebouwen getransformeerd tot woningen of kantoren, maar ook een theater of skatehal in een kerk komt voor. Zo'n nieuwe functie vraagt om allerlei aanpassingen, zoals het verwijderen van waardevolle interieurs, het plaatsen van een lift of het doorbreken van dikke muren voor daglicht. Door daarentegen de oorspronkelijke functie te handhaven, zoals het project Buurtbakens voorstaat, wordt het erfgoed behouden.

Buurtbakens zijn kerkgebouwen die openstaan voor allerlei maatschappelijke nevenfuncties. Ook buiten de traditionele eredienst kunnen mensen elkaar hier ontmoeten. Kerken liggen vaak op centrale, opvallende plekken in de wijk en vormen zo een baken voor de buurt. De herkenbaarheid en toegankelijkheid passen mooi bij de maatschappelijke functies die denkbaar zijn. Het kan gaan om combinaties van zorg en welzijn, van taal- en muziekscholen of bijvoorbeeld om kledingbanken en schuldhulpmaatjes.

De zeven kerken die meedoen met Buurtbakens zijn heel verschillend, bijvoorbeeld wat betreft geloofsrichting, soort gebouw en toekomstbeeld.

- Oosterkerk uit 1926 (gemeentelijk monument)
- HH Anna en Mariakerk uit 1937 (gemeentelijk monument)
- Pelgrimkerk uit 1964 (gemeentelijk monument)
- Pinkstergemeente Immanuel uit 1955 (geen monument)
- Goede Herderkerk uit 1935 (geen monument)
- Shelter/Sionskerk uit 1952 (beeldbepalend pand)
- Nederlands-hervormde kerk in Spaarndam uit 1627 (rijksmonument)

De Sluis Centraal, Deventer

Stedelijke transformatie met eerbetoon aan verdwenen sluisje

Deventer transformeert delen van zijn centrum. In het Sluiskwartier blijkt erfgoed, en met name een langgeleden begraven sluisje de sleutel voor een attractieve én klimaatrobuuste stedelijke ontwikkeling. Op de plek van een desolate parkeerplaats biedt straks een 19de-eeuwse zichtlijn weer een beeld op de 21ste-eeuwse stad.

De Centrumschil van Deventer verandert in hoog tempo. Zoals het Sluiskwartier, net ten zuiden van de historische binnenstad. Hier liggen veel voormalige kleinschalige industriële panden en pakhuizen tussen de IJssel en de Buitengracht, een deel van de voormalige vestinggracht. In het gebied komen woningen en krijgt tegelijkertijd het industrieel erfgoed een tweede leven. Tegenover het Sluiskwartier aan de overzijde van de Buitengracht ligt de Raambuurt. Tussen de Raambuurt en het Sluiskwartier lag een sluis, die sinds de jaren zestig van de negentiende eeuw de vestinggracht met de IJssel verbond. Via de gracht konden vrachtschippers het Overijssels Kanaal bereiken. Nadat in 1951 net ten zuiden van de stad de Prins Bernhardsluizen werden geopend, verdween de oude sluis. Op de plek van de sluis werd een inmiddels weer gesloopte fabriekshal gebouwd. Nu ligt er een desolate parkeerplaats.

Stenige stad

Deventer moet de komende jaren plek zien te vinden voor 11.000 nieuwe woningen. Daarbij zoekt de gemeente eerst naar ruimte binnen de bestaande stad, zoals in het Sluiskwartier, maar tegelijk mag de leefbaarheid van de toch al stenige stad niet in gevaar komen. Immers, de druk op de groene ruimte neemt toe naarmate de stedelijke bevolking groeit. Bovendien levert een verdere verstening van de stad meer hittestress op. Binnen het Sluiskwartier is de ruimte beperkt, maar als ook de Buitengracht wordt meegenomen, zijn er veel kansen voor het versterken van de groenstructuren en kan de transformatie van het gebied een bijdrage leveren aan een klimaatinclusieve omgeving.

De Erfgoed Deal ondersteunt vier elementen in de transformatie van het Sluis-

Visualisatie van het toekomstige zicht op de sluis.
| Beeld Gemeente Deventer

kwartier: het gedeeltelijk terugbrengen van de sluis, een opdracht voor een kunstwerk, het ontwerpen van een historische route en het inrichten van een leeromgeving voor studenten om de kansen voor het aanwezige erfgoed te onderzoeken.

Langgekoesterde wens

Het weer beleefbaar maken van de sluis is het belangrijkste van de vier projecten. De sluis lag op een historisch belangrijke zichtlijn. Schippers die vanuit het achterland van Salland naar Deventer voeren, keken over de sluis heen uit naar de Lebuinuskkerk. Doordat de sluis verdween is deze sensatie verloren gegaan. Terugbrengen van de sluis in het straatbeeld was een langgekoesterde wens van de Deventer erfgoedpartijen. Omdat deze wens prima paste in de herontwikkeling van het Sluiskwartier deed de gemeentelijke archeologische dienst onderzoek naar de restanten van de sluiskop. Die bleek nagenoeg intact. Met relatief beperkte ingrepen zoals het op metselen van de muren en het plaatsen van twee nieuwe

houten deuren is de sluis weer goed zichtbaar te maken. Door de zichtlijn tussen de vestinggracht en de Lebuinuskkerk te herstellen en de vorm van de sluis en het groene karakter van de voormalige vestingwerken terug te brengen, komt er weer een logische verbinding tussen de binnenstad en de vestinggracht. Het herstel van de sluiskop brengt een lang verdwenen beeld weer grotendeels terug – al ligt de verkeersbrug over de IJssel in dit zicht. Het terrein van de voormalige sluiskom wordt met bestrating en een hoogteaccent zodanig ingericht dat de contouren van de oude kom weer zichtbaar zijn. Op de kop van de sluis komt een wadi.

Karakter van het gebied

Herstel van de kop van de sluis, het vrijmaken en visualiseren van de voormalige sluiskom en het vergroenen van de voormalige vestingzone dragen bij aan een heldere stedenbouwkundige structuur die een logische basis vormt voor de inrichting van het

Pothoofdsluis en Buitengracht omstreeks 1900.
| Foto Collectie Overijssel

Industrieel erfgoed in de Sluisbuurt: de Sensorafabriek. | Foto Edwin Raap

gebied. De geschiedenis van de historische panden die zo belangrijk zijn voor het karakter van dit gebied wordt zo beter leesbaar. Deze panden zullen door private partijen getransformeerd worden, met inachtneming van de cultuurhistorische waarden. De locatie naast de sluis is bij uitstek geschikt voor een kunstwerk of object dat het verhaal van de sluis – die de IJssel via het Overijssels Kanaal verbond met het achterland – koppelt met actuele opgaven op gebied van water, zoals het tegengaan van verdroging of de omgang met extreme regenval. Voor het ontwerp wordt een prijsvraag uitgeschreven. Een publieksjury bepaalt de winnaar. In het verlengde van de kunstopdracht komen in het gebied zes informatieborden die het industriële verleden van de plek vertellen en de sluis verbinden met de omgeving. Het ontwerp van de borden kan dienen als 'huisstijl' voor andere ontwikkelingen in de Centrumschil. Ook maken deze borden deel uit van een wandelroute die de verschillende tijdslagen in het vestinggebied belicht. De route voert langs tien locaties en biedt inzicht in de situatie ten tijde van de voormalige vesting, het negentiende-eeuwse gebruik en de huidige situatie. Tevens krijgt de wandelaar een doorkijkje op de ontwikkelingen die de komende tien jaar op de agenda staan.

Multimediaal verhaal

Samen met Hogeschool Saxion is een leeromgeving gecreëerd waarin twee onderwerpen centraal staan: op welke wijze kan het erfgoed van de vestinggracht een bijdrage leveren aan de klimaatopgave en hoe kunnen we de bijzondere geschiedenis van het gebied gebruiken om het gebied aantrekkelijker te maken voor bezoekers?

Studenten van Saxion bestuderen momenteel hoe het erfgoed meer bezoekers naar het gebied kan trekken. Hun doel is om het verhaal van de sluis en de historische bebouwing op een multimediale manier te vertellen. Door zijn rijke geschiedenis wemelt

*Het herstel van de sluis-
kop brengt een lang
geleden verdwenen beeld
weer grotendeels terug
– al ligt de verkeersbrug
over de IJssel in dit zicht*

het gebied van de boeiende verhalen. Het project is op het moment van schrijven net begonnen.

Een tweede groep Saxionstudenten zoekt binnen een zogenaamd stadslab naar de bijdrage die de vestinggrachtstructuur kan leveren om de klimaatopgave het hoofd te bieden. Het team bestaat uit toekomstige stedenbouwkundigen, planologen en studenten klimaat en management, die in hun tweede studiejaar op zoek gaan naar slimme oplossingen voor de samenleving.

Frisse blik houden

Binnen de opdrachten hebben de studenten alle vrijheid om op hun eigen manier tot hun product te komen waarbij er zowel ruimte is voor uitvoerbare praktische oplossingen als ook voor visionaire toekomstbeelden. Voor de gemeente is deze werkwijze erg interessant. Het houdt de blik fris en het stimuleert om na te denken over het belang en het gebruik van erfgoed in de toekomst. Uit de eerste resultaten van het onderzoek van de studenten van het stadslab blijkt in ieder geval dat er mogelijkheden zijn voor het klimaatinclusief maken van de omgeving van de gracht. Niet alleen biedt het water de kans om de warmte van de stad te ontvluchten, ook kan de gracht als warmte-koudeopslag dienen.

Davy Kastelein is beleidsadviseur gebouwd erfgoed bij de gemeente Deventer.

Resten van de Pothoofdsluis tijdens opgravingen in het voorjaar van 2021. | Foto Gemeente Deventer

Awa pa Kòrsou / Water voor Curaçao

Met traditioneel waterbeheer de klimaatverandering te lijf

Klimaatverandering treft Curaçao steeds harder. Het eiland (een land binnen het Koninkrijk der Nederlanden) kampt in toenemende mate met verdroging, hittestress en overstromingen. Door terug te grijpen op vergeten praktijken en met het herstel van historische waterbeheerstructuren, wordt nu gewerkt aan een klimaatbestendige inrichting.

In twee gebieden op het eiland Curaçao wordt gewerkt aan het herstel van de stroomgebieden van het natuurlijke en cultuurhistorische watersysteem van rooien en dammen (zie kader). Dit draagt bij aan het duurzaam zoetwatermanagement en de verhoging van de waterbergende capaciteit van de ondergrond.

Behalve fysieke maatregelen zet het project ook in op educatie en participatie, met onder meer workshops en seminars in een *living lab*. Het waterbeheer op Curaçao is immers niet alleen een technische kwestie, maar ook sterk verbonden aan kennis en gedrag van de bevolking. Om weer gebruik te kunnen maken van verwaarloosde systemen in het landschap, moeten praktijken en tradities om regenwater vast te houden aan de vergetelheid worden ontrukkt.

Ontziltling van zeewater

Curaçao is als zogeheten Small Island Developing State (SIDS) – door de Verenigde Naties aangewezen eilandstaten met vaak meerdere bedreigingen – met een semi-aride klimaat onder meer kwetsbaar op het gebied van waterbeheer. De ruimte voor zoetwaterberging staat onder druk en natuurlijke watervoorraden zijn beperkt. Zoals de meeste kleine Caribische eilanden heeft Curaçao geen zoete oppervlaktewateren zoals rivieren, meren en beken die het hele jaar voldoende water bevatten. Voor de zoetwatervoorziening is het eiland tegenwoordig grotendeels aangewezen op de ontziltling van zeewater. Dit maakt Curaçao extra kwetsbaar voor klimaatverandering. Nu al zijn

er steeds vaker lange extreem droge en hete periodes gevolgd door korte hevige buien en tropische stormen met uitzonderlijk veel neerslag. Zowel het gebrek aan zoetwater als de overstromingen zijn ontwrichtend voor de Curaçaose samenleving. Met hulp van de Erfgoed Deal wordt daarom gewerkt aan het herstel van het historische watersysteem van rooien en dammen bij ruimtelijke ontwikkelingen om verdere verdroging en overstromingen tegen te gaan. Naast herstel zal ook gemonitord worden in hoeverre de rooien daadwerkelijk bijdragen aan de duurzame ontwikkeling van het eiland op hydrologisch, cultureel en economisch gebied.

Unieke historische ensembles

In het project Awa pa Kòrsou werkt een interdisciplinair team aan de klimaatbestendige herinrichting en transformatie van twee projectgebieden, één in ruraal en één in urbaan gebied. Het project behelst het herstel van de stroomgebieden van het natuurlijke en cultuurhistorische watersysteem van rooien en dammen en de daarmee samenhangende unieke historische ensembles van groenstructuren en waterwerken zoals tuinen en hòf's (boomgaarden), irrigatiesystemen, waterkuilen, -putten en -reservoirs, regen- en drinkbakken en bakken van de indigo-industrie, en gebouwen, waaronder plantagegebouwen. Door herstel en herinrichting neemt in beide projectgebieden de waterbergende capaciteit van de bodem toe en worden verdroging, hittestress en overstromingen tegengegaan. De twee projecten zijn:

Rooi Catootje

Rooi Catootje is een voormalige plantage met een monumentaal landhuis, strategisch gelegen in een sterk verstedelijkt gebied van Willemstad aan de Schottegatbaai. Bij Rooi Catootje vloeien twee takken van het rooistelsel samen. In het projectgebied liggen behalve historische rooien en dammen, ook waterwerken met een belangrijke rol in het waterbeheer. Bij ruimtelijke ontwikkelingen is weinig rekening gehouden met dit cultuurhistorische watersysteem, waardoor het gebied bij zware regenval een knelpunt is.

Nationaal Park Christoffel

Het rurale projectgebied ligt tussen de Christoffelberg en de baai Boka Grandi in het Nationaal Park Christoffel. Het is een trekpleister voor liefhebbers van natuur en erfgoed, met name de bijzondere historische plantagecomplexen. Hier komen verschillende rooistelsels van omringende heuvels samen. Waterwerken voorzagen de landbouw en indigo-industrie van de plantages Savonet, Zevenbergen en Zorgvlied van water. Tegenwoordig zijn de waterberging, waterpenetratie van

de bodem en het grondwaterpeil laag door verval van de nog aanwezige cultuurhistorische waterwerken.

Kennis delen

In het project werken verschillende disciplines van publieke en private partijen op Curaçao samen om op integrale wijze met inzet van watererfgoed de klimaatbestendigheid van het eiland te versterken. Om de kennis die tijdens de transformatie van de projectgebieden wordt opgedaan met professionals en het algemene publiek te delen wordt het Awa pa Kòrsou Living Lab opgezet. Dit is een onderzoeksomgeving waarbij praktijk- en academisch onderzoek, participatief ontwerpen en publiekseducatie samenkomen.

De University of Curaçao, met een groot netwerk in de Caribische regio, coördineert het *living lab*. Voor de (online) workshops en seminars over de ervaringen en lessen van dit project, worden professionals, studenten en onderzoekers van Curaçao en van de omringende eilanden uitgenodigd. Het biedt studenten van het eiland een unieke kans om dicht bij huis onderzoek te doen.

Het project gaat om de verbinding van het verleden, het heden en de toekomst van Curaçao en heeft daarvoor grote educatieve waarde. Om daarmee een zo breed en divers mogelijk publiek te bereiken, worden diverse producten ontwikkeld, waaronder een documentaire, publicaties, en activiteiten specifiek voor scholieren en volwassenen. NAAM en Carmabi, beide gespecialiseerd in publieksparticipatie en educatie, ontwikkelen het educatieve materiaal en dragen zorg voor inzet daarvan bij scholen en op locatie.

Vergelijkbaar klimaat

Dit project draagt bij aan de duurzame integrale ontwikkeling van het eiland op ruimtelijk, ecologisch, cultureel en economisch gebied. De inzet van het materiële en immateriële watererfgoed voor een klimaatbestendige gebiedstransformatie maakt het erfgoed zichtbaar, tastbaar en relevant, en vergroot daarmee de bewustwording over de Curaçaose geschiedenis, het zoetwaterbeheer en de klimaatverandering. De wateropgaven in beide projectgebieden zijn niet alleen een voorbeeld voor andere gebieden op Curacao, maar ook voor Aruba en Bonaire die een vergelijkbaar (semi-)aride tropisch klimaat hebben.

Jonathan Jukema is directeur van de Stichting Monumentenfonds Curaçao (MFC).

Bedreigd watererfgoed: dam met schuif op Rooi Catootje. | Foto Michael Newton

Het project gaat om de verbinding van verleden, heden en toekomst van Curaçao en heeft daardoor grote educatieve waarde

Wat zijn rooien en dammen?

Het Curaçaose landschap is doordrenkt met het veelal onzichtbare watersysteem van rooien en dammen. Rooien zijn patronen van geulen (zowel natuurlijk als door de mens aangelegd) die bij regenbuien volstromen en daarna weer (bijna) droogvallen. Het water wordt zo in de bodem opgeslagen. Deze landschappelijke structuren stammen voor een belangrijk deel uit de pre-columbiaanse tijd. De bevolking bouwde aarden en stenen dammen in de stroomgebieden om het water langer vast te houden of om te leiden. Dit natuurlijke en cultuurhistorische watersysteem vormt het hydrologisch en ecologisch fundament van het eiland en heeft hoge erfgoedwaarden. De stroomgebieden van de rooien waren eeuwenlang sturend in de locatiekeuze voor woonplaatsen, hòf's (boomgaarden), tuin- en plantagebouw, ruimtelijke ontwikkeling en waterbeheer.

De afgelopen eeuw raakten de rooien en dammen steeds verder in vergetelheid. Dit tastte de infiltratie door regenwater, de waterbergende capaciteit van de bodem en de veerkracht van deze groen-blaue structuren aan. Een systeem van betonnen en geasfalteerde goten gericht op het zo snel mogelijk afvoeren van regenwater de zee in, verving het systeem van rooien en dammen. Herstel van de historische systemen, praktijken en tradities kan een belangrijke bijdrage leveren aan het beter op het eiland vasthouden van het kostbare regenwater.

Rooi Catootje kan nog watervoerend zijn, zoals in het najaar van 2022. De rooien in dit gebied worden opgeknapt. | Foto Nanette de Jong

Proeftuin Opgewekt, Overijssel

Duurzame toekomst voor oude landgoederen

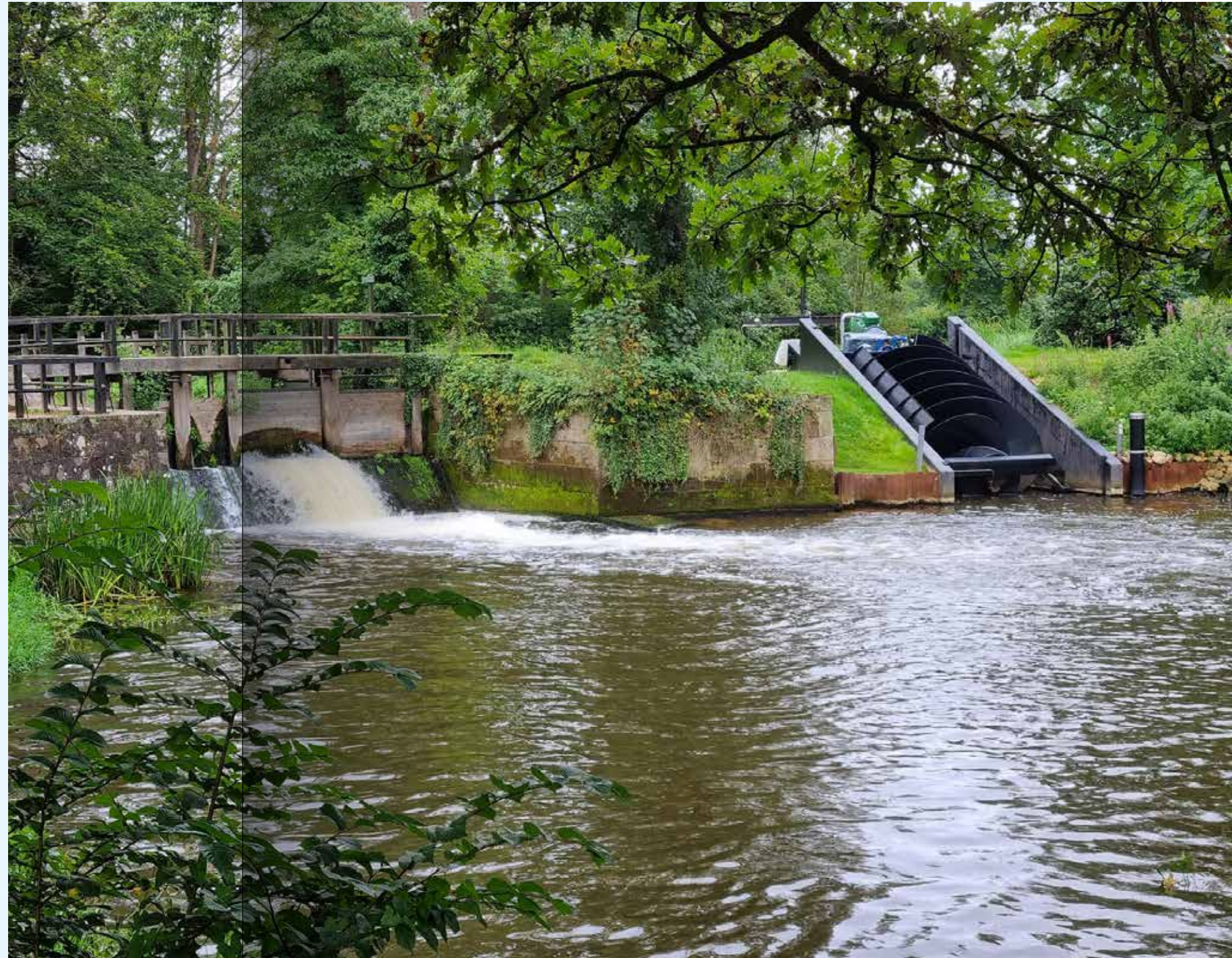
Overijssel wil energie- en klimaatopgaven erfgoedinclusiever maken. Proeftuin Opgewekt combineert die ambitie met de wens van eigenaren om hun landgoederen toekomstbestendiger te maken. Het initiatief – met concrete plannen én uitvoering – sluit ook aan bij de wens van gemeenten om het buitengebied duurzaam te ontwikkelen.

Proeftuin Opgewekt richt zich op de urgente opgaven waar landgoederen en het buitengebied mee te maken hebben. Doel is om de energieopgave ruimtelijk te verbinden aan andere maatschappelijke opgaven, waaronder klimaatadaptatie, circulaire landbouw en de reductie van stikstof. Tegelijkertijd wordt gewerkt aan nieuwe verdienmodellen voor landgoederen. De ruimtelijke kwaliteit en het ontwerp zijn de spil waar alles om draait – uiteindelijk bepalen die onze leefomgeving en de erfenis die we doorgeven aan volgende generaties. Proeftuin Opgewekt – een gezamenlijk initiatief van Overijssels Particulier Grondbezit en Het Oversticht – wil het landschap ontwikkelen aan de hand van gewortelde tradities in het gebied. Om daarmee nieuw erfgoed te maken. Landgoedeigenaren, pachters, terreinbeherende organisaties, gemeenten en andere betrokkenen werken en experimenteren samen aan deze doelen.

Twee gebieden

In een cirkel rond Enschede liggen ongeveer 200 landgoederen. Het project richt zich op het cluster in het noordwestelijke deel van de gemeente. Veel landgoederen stammen uit de negentiende eeuw toen hier de textielindustrie bloeide. Nu, anderhalve eeuw later, is het groen op sommige plekken toe aan vernieuwing. Dat biedt de gelegenheid om meerdere opgaven samen op te pakken. Zo kampt het gebied met droogte en er liggen opgaven op het gebied van biodiversiteit, landschap en klimaatadaptatie. Het ontbreekt de landgoederen aan economische dragers voor het beheer. Duurzame opwekking van energie is daarvoor een mogelijke oplossing. Door in de nieuwe inrichting verleden, heden en toekomst te verbinden, worden ze bovendien aantrekkelijker voor dagjesmensen uit omliggende Twentse steden.

Het tweede projectgebied is de landgoederenzone in het Overijsselse Vechtdal – tussen Dalfsen en Ommen –, een klassieke landgoederenzone aan de zuidzijde van de Vecht. Tegenwoordig is het gebied goed herkenbaar vanwege de hoge dichtheid aan landgoederen met veel afwisseling tussen natuur en landbouw. Stikstofreductie is hier één van de grote opgaven, naast klimaat, biodiversiteit, circulaire landbouw, het op peil houden van economische dragers en de energietransitie.

De vijzelturbine naast de watermolen van Landgoed Singraven wekt groene stroom op voor 80 huishoudens in de buurt. | Foto Het Oversticht

Stijgende bouwkosten

Zowel voor West-Overijssel als voor Twente wordt in het kader van de Regionale Energie Strategie gewerkt aan de energietransitie (zie kader). Er wordt daarbij gezocht naar goede voorbeelden van ruimtelijke inpassing en maatschappelijke acceptatie van de energietransitie. Proeftuin Opgewekt wil samen met landgoedeigenaren een bijdrage leveren aan de energietransitie via de RESsen – vooral in de vorm van energieprojecten met oog voor de kwaliteit van de omgeving. Het draagvlak van eigenaren voor hernieuwbare energie is nu nog klein en door de stijgende bouwkosten stagneren ontwikkelingen ook bij ontwikkelaars. Proeftuin Opgewekt wil dat doorbreken door goede voorbeelden te ontwikkelen en de landgoederen minstens zelfvoorzienend te maken in energieopwekking. Daarnaast levert Proeftuin Opgewekt een bijdrage aan het programma Haarvaten Op Peil (HOP) – een programma van de provincie en de waterschappen, samen met de landgoedeigenaren en natuurbeheerders. De inzet van Proeftuin Opgewekt is om de vooral technische insteek van dit programma meer landschap- en erfgoedinclusief te maken.

Kenmerkende kwaliteiten

De werkwijze van Proeftuin Opgewekt is om eigenaren en pachters samen met experts en studenten in kennis- tafels samen te brengen waar ze gaan werken aan klimaatmaatregelen, oplossingen voor de energietransitie en nieuwe verdienmodellen voor de landgoederen. Deze samenwerking resulteert in een plan of ontwerp waarin vernieuwende maatregelen de kenmerkende kwaliteiten in de landgoederenzones ondersteunen of versterken. Zo kan worden gedacht aan het herintroduceren van vloeiveiden of rabatbossen om lange periodes van droogte te verkorten. Of met kleinschalige inpassing van zonne- en windenergie, verloren landschapselementen terug te brengen als een 'groen maatpak' rondom deze maatregelen. Dat zorgt voor een aantrekkelijk landschap, hogere biodiversiteit en natuurwaarden, en CO₂-reductie. Kortom een balans tussen techniek en natuur. Deze aanpak moet eigenaren enthousiasmeren en ook op de lange termijn bijdragen aan de financiering van het landgoedbeheer. Dat vraagt om ambtelijke en bestuurlijke borging zodat er zo weinig mogelijk drempels zijn naar uitvoering en vergunningverlening. Proeftuin Opgewekt stopt als er plannen op hoofdlijnen zijn die kunnen rekenen op draagvlak van stakeholders en overheden. De landgoederen die meedoen zijn geselecteerd mede op uitvoeringsgerichtheid (eigen investering) en zij gaan daadwerkelijk starten met de uitvoering tijdens de loopfase van Proeftuin Opgewekt geholpen door een

uitvoeringsbudget per gebied. Na Proeftuin Opgewekt zijn zij zelf verantwoordelijk voor de verdere uitvoering van de maatregelen.

Geen doel op zichzelf

Kennis en dialoog zijn belangrijk in Proeftuin Opgewekt. Zo zijn er bijeenkomsten en meekijkmomenten en geeft een groep 'kritische vrienden' regelmatig commentaar, terwijl zij tevens optreden als ambassadeur van het project. De resultaten zullen gedeeld worden met andere landgoederenzones en RES-regio's. Zo is een derde proeftuin in voorbereiding in Gelderland, in de samenwerkende gemeenten Noord-Veluwe. In Proeftuin Opgewekt is het behoud van erfgoedwaarden geen doel op zichzelf. Erfgoedkennis dient juist voor het oppakken van nieuwe opgaven. Met eigenaren wordt geprobeerd voort te bouwen op het verleden voor eigentijdse maatregelen. Dat zijn dus maatregelen die passen bij tradities, de bodem, het landschap, het oorspronkelijke ontwerp, bij de schaal van het landschap en de organisatie van het landgoed. Door historische kennis te combineren met moderne technieken, en door samen te werken met eigenaren, pachters en andere stakeholders, ontstaan oplossingen waar draagvlak voor is – en die qua locatie, schaal en ontwerp passen bij de omgeving.

Marieke van Zanten is adviseur erfgoed en innovatie bij Het Oversticht.

De oude meander van de Vecht. | Foto Eric de Redelijkheid

Publieksdag op Landgoed Vilsteren. | Foto Ron Feijen

Landgoed Het Lankheet in Twente, schoolvoorbeeld van het functioneren van een vloeiveidesysteem. | Foto Jaap Schuurman

Er wordt gedacht aan het herintroduceren van vloeiveiden of rabatbossen om lange periodes van droogte te verkorten

Regionale Energie Strategie

In de Regionale Energie Strategie (RES) maken partners afspraken over opwekking van schone energie en het vinden van oplossingen voor het verwarmen van onze woningen en andere gebouwen. Iedere partner levert zijn bijdrage en werkt samen aan de opgaven vanuit eigenaarschap en een eigen verantwoordelijkheid. Nederland is onderverdeeld in dertig RES-regio's. De energietransitie in het Overijsselse buitengebied is een flinke zoektocht. De sommetjes kloppen: in 2030 wordt er in de provincie Overijssel ruim drie terawattuur opgewekt met zonne- en windenergie. Nu nog de benodigde ruimte en draagvlak om het zó te doen dat de kwaliteit van de leefomgeving niet teveel onder druk komt te staan.

Greppelland, van blinde vlek naar nieuwe toekomst

Herwaardering voor eeuwenoud boerenweideland

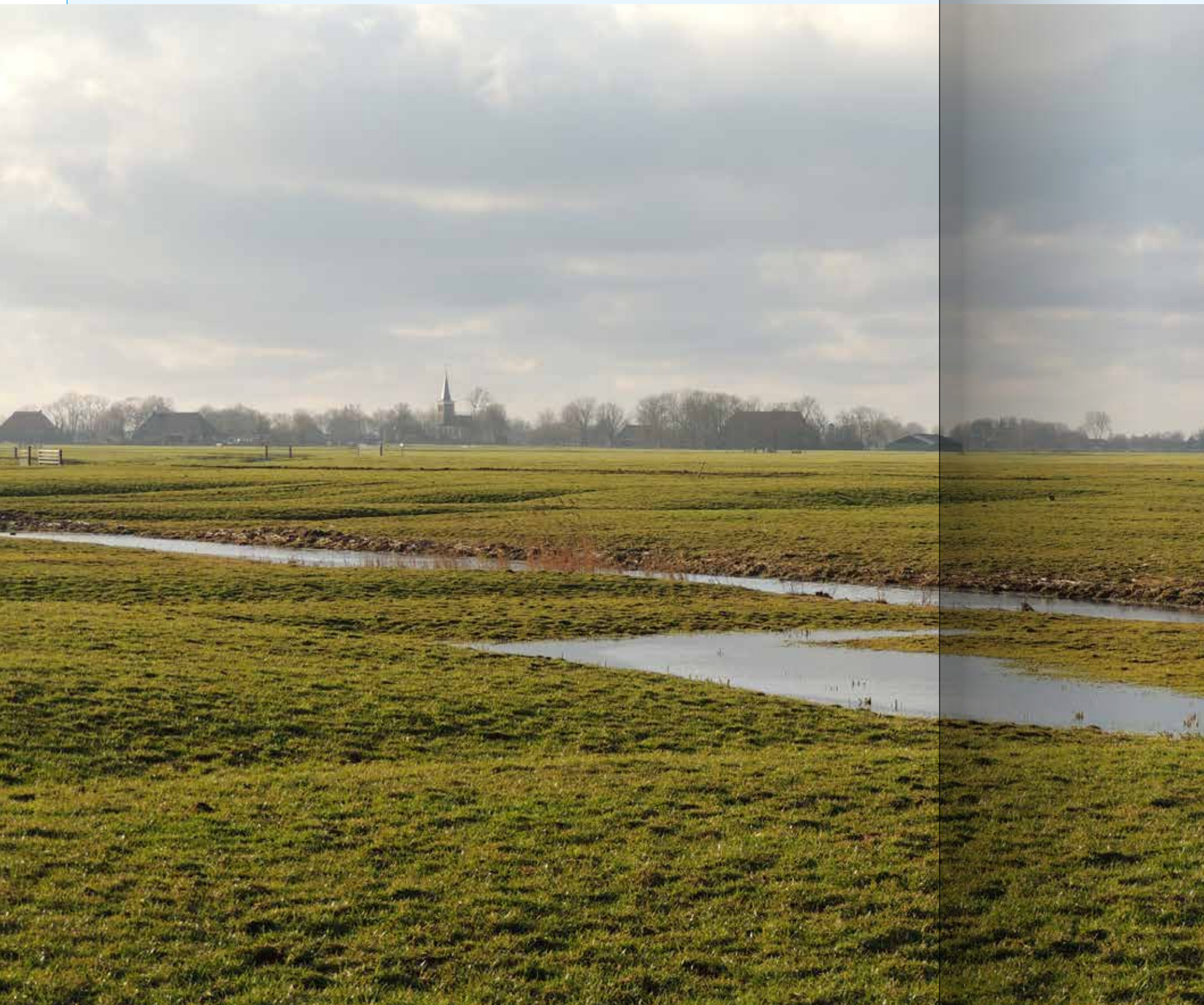
De schaalvergroting in de landbouw gaat gepaard met het draineren en egaliseren van de karakteristieke greppellanden met hun bollingen, microreliëf en oude bloemrijke graslandbodems. Wat rest is landschapspijn: groene woestijnen, vergrote en vlakgestreken, monotone weilanden met eiwitrijk Engels raaigras. Dit project in Fryslân probeert die trend te keren met maatwerk.

De diepe ontwatering van de graslanden begint zich steeds meer te wreken. Vooral in het veenweidegebied is de CO₂-uitstoot fors en met zijn brede geëgaliseerde percelen, is het land onvoldoende in staat de door klimaatverandering vaker voorkomende zeer natte en droge perioden op te vangen.

Tijd om deze trend te keren, vindt de provincie Fryslân. En het is niet verrassend dat het cultuurhistorisch karakteristieke greppelland een hoofdrol kan spelen bij het aanpakken van dringende opgaven als het versterken van biodiversiteit, het reduceren van bodemdaling en CO₂-uitstoot, en de aanpassing van ons landschap aan het veranderende klimaat. Zo laat onderzoek van ecologisch onderzoeksbureau Altenburg & Wymenga en de Rijksuniversiteit Groningen (RUG) zien dat oud greppelland hogere waarden voor flora en fauna heeft dan regulier grasland: meer bodemleven, kruidenrijke en bloemrijke vegetaties, insecten en weidevogels. Verder is de CO₂-vastlegging van oude onberoerde greppel- en graslandbodems hoger dan die van regulier grasland (ca. 2 ton CO₂ per hectare per jaar). In het veenweidegebied dragen greppels bij aan een hogere grondwaterstand en kan greppelinfiltratie zorgen voor een extra verhoging. Hierdoor vermindert de veenoxidatie en daarmee de bodemdaling en CO₂-uitstoot (ca. 18 ton CO₂ per hectare per jaar). Bovendien verbeteren greppels de aan-, afvoer en opvang van water. Dat is gunstig met het oog op weersextremen door klimaatverandering. En doordat oud greppelland extensiever agrarisch gebruik vraagt, draagt het indirect bij aan vermindering van de stikstofuitstoot.

Vogelvrij

Onbekend maakt onbemind, zo zou je het onderzoek kunnen samenvatten van Frebus van Slochteren over het snel teruglopende areaal aan cultuurhistorisch waardevol greppelland. Als student landschapsgeschiedenis aan de RUG deed hij onderzoek naar greppelland bij de provincie Fryslân – later studeerde hij erop af. Van Slochteren constateerde dat de waarde van greppelland meestal niet wordt onderkend – het is een collectieve blinde vlek. Meer opvallende landschapselementen zoals bossen en dijken doen

de harten sneller kloppen – maar waarom zou je weiland beschermen als er zoveel weiland is? Dat deze weilanden, de greppellanden, cultuurhistorische structuren en oude kruidenrijke graslanden herbergen, is weinigen bekend. Onbemind zijn ze vogelvrij. De provincie Fryslân besteedt al enige tijd aandacht aan de erfgoedwaarde van greppelland. Daarnaast wordt deze waarde onderkend binnen twee Friese gebiedsontwikkelingsprocessen van onderop. Deze twee bewegingen hebben elkaar gevonden in dit project: Greppelland, van blinde vlek naar nieuwe toekomst. Het project past in de context van de ‘derde, grote verbouwing van Nederland’, in de woorden van premier Mark Rutte. Kijkend naar de opgaven uit het Nationaal Programma Landelijk Gebied (NPLG, met een grote rol voor de provincies), de ruimtelijkeordeningsbrief van de rijksoverheid, het Deltaprogramma Herstel Biodiversiteit en het Aanvalsplan Landschapselementen, lijken er volop mogelijkheden om greppelland in te zetten bij de transitie van het landelijk gebied.

Meerdere doelen

Herstel of behoud van greppelland gaat onvermijdelijk gepaard met verlies aan inkomen en vermogen voor de boer en de noodzaak van onrendabele investeringen. In twee gebiedsprocessen worden daarvoor oplossingen gezocht: een in kleiweidegebied Baarderadiel en een in veenweidegebied Aldeboarn-De Deelen. In deze gebieden worden ‘dubbeldoelgronden’ ontwikkeld en gerealiseerd. Dat zijn gronden die naast een puur agrarisch productiedoel ook één of meerdere van de volgende doelen dienen: het versterken van biodiversiteit en een natuurinclusieve landbouw; het verminderen van CO₂-uitstoot en bodemdaling; klimaatadaptatie en waterberging; en erfgoed. Het realiseren van dubbeldoelgronden gebeurt op twee manieren:

Herstel en aanleg van greppelland

181 hectare greppelland worden hersteld en/of aangelegd in vlak monotoon grasland, waarvan 108 hectare in Aldeboarn-De Deelen en 73 hectare in Baarderadiel. Met medewerking van de eigenaar worden de maatregelen onder verantwoordelijkheid van de gebiedsontwikkeling uitgevoerd. Voor de benodigde inrichtingskosten worden de gelden van de Erfgoed Deal ingezet. De maatvoering van het oorspronkelijke greppelland sluit niet altijd aan op de moderne agrarische bedrijfsvoering. En dus vraagt hedendaags greppelland om nieuwe ontwerpprincipes, gebaseerd op de kennis van landschap en cultuurhistorie. Herstel en aanleg moeten daarnaast technisch en hydrologisch passen en landbouwkundig bruikbaar zijn. In het ontwerp moeten deze twee werelden bij elkaar

Luchtfoto van Greppellanden Baarderadiel. | Foto Simon de Winter/Natuurmonumenten

Aldeboarn-De Deelen Noord: weidevogelkerngebied Soarremoarre en boerderij It Kathús. | Foto Frank den Oudsten

komen. Aandachtspunt in het ontwerp is dat tussen de greppels de kenmerkende bolling terugkomt. Deze bolling is per landschapstype verschillend. Door het herstel en de aanleg van nieuw greppelland, geïnspireerd door erfgoed en landschapshistorie, zal iets worden teruggewonnen van wat er in ruilverkavelingen verloren is gegaan.

Behoud door herwaardering en kwalitatieve verplichting

Het project zet ook in op behoud van bestaand waardevol greppelland door een methodiek te ontwikkelen die uitgaat van een financiële herwaardering van de grond en juridische bescherming van greppelland via een zogenaamde ‘kwalitatieve verplichting’. Het verlies aan inkomen en vermogen door vermindering van de productiecapaciteit wordt gecompenseerd door een eenmalig geldbedrag. In ruil daarvoor is de boer verplicht tot het behoud van de greppels en een bepaald type beheer – denk aan weidevogelbeheer of het opvangen en vasthouden van water. De kwalitatieve verplichting wordt notarieel vastgelegd in het kadaster. Vanuit het oogpunt van productie is er sprake van ‘afwaardering’; vanuit het oogpunt van erfgoed, biodiversiteit en klimaat van ‘opwaardering’. Wij kiezen voor de term ‘herwaardering’. In het project wordt erfgoed gecombineerd met peilverhoging en het weidevogelproject LIFE IP GrassBird-Habitats, een mede door de EU-gefinancierd programma.

Uiteenlopende doelgroepen

Nu het project is gehonoreerd worden criteria bepaald en kansrijke percelen geselecteerd en geïnventariseerd welke boeren willen meewerken. Vervolgens worden de mate van afwaardering en de kwalitatieve verplichting bepaald voordat overeenkomsten worden afgesloten voor behoud of aanleg en herstel. Daarna vindt, als onderdeel van de gebiedsontwikkelingen, de uitvoering plaats – naar verwachting van 2023 tot en met 2025. Met de leeromgeving wordt volgend jaar gestart. Eerste activiteit is een podcast die op initiatief van het projectbureau wordt gemaakt. Het doel van de leeromgeving is om uiteenlopende doelgroepen – overheden, agrariërs, wetenschappers, natuur- en landschapsorganisaties, maar ook het brede publiek – bewust te maken van de meerwaarde van greppelland bij de realisering van de huidige transitieopgaven. Ontwerp en uitvoering van verschillende projecten in de twee gebiedsinrichtingen dienen als praktijkvoorbeeld. Zo kunnen ook weidegebieden elders in Nederland leren van deze Friese aanpak en methodiek. In de hoop dat cultuurhistorisch waardevol greppelland straks geen ‘blinde vlek’ meer is – maar juist in de uitvoering van het Nationaal Programma Landelijk Gebied (NPLG) een nieuwe toekomst krijgt.

Lenneke Büller is projectleider Aldeboarn-De Deelen namens het gebied. Kees van Stralen is adviseur erfgoed en cultuurlandschap Provincie Fryslân.

De waarde van greppelland wordt meestal niet onderkend – het is een collectieve blinde vlek

Wat is greppelland?
Greppels en sloten horen bij het typisch Nederlandse weidelandschap. Ze vertellen het verhaal van de ontwatering van Laag-Nederland door boeren. De eeuwenlange ontwikkeling van de detailontwatering met greppels heeft geresulteerd in bijzondere structuren met een grote variatie: in verschillende dichtheden van greppels, richtingen en bollingen van de tussenliggende akkers. De variatie is ontstaan door de ouderdom van de greppelstructuur, de samenstelling van de bodem, het landschapstype, de grondwaterstand of de vorm van het perceel. Resultaat is dat er kenmerkend cultuurhistorisch microreliëf is ontstaan, dat in de oude graslanden vaak samengaat met natuurlijk reliëf zoals oude slenken en prielen in de kleigebieden of met oude beeklopen in het veenweidegebied.

De Rode Buurt, Zaandijk

Verduurzamen voor en met mensen met een kleine beurs

De Rode Buurt is een honderd jaar oud arbeiderswijkje in Zaandijk. De wijk is toe aan renovatie en de gemeente grijpt die kans aan om verduurzaming, klimaatadaptatie en erfgoed in samenhang aan te pakken. Bewoners zijn daar, net als een eeuw geleden, nauw bij betrokken.

De Rode Buurt – vernoemd naar bekende socialistische leiders wier namen op de straatnaambordjes prijken – is een vooroorlogse wijk in de dorpskern van Zaandijk. Gelegen naast de zeventiende-eeuwse, veelal houten bebouwing van de historische buurt Gortershoek, valt de Rode Buurt met zijn mansardekappen, siermetselwerk en groene inrichting duidelijk op. De wijk is een van de uitwerkingen van het landschappelijk uitbreidingsplan uit 1919 van stedenbouwkundige Pieter Verhagen. Als geboren Zaankanter liet Verhagen zich inspireren door het typische Zaanse dorpslandschap waar sloten haaks op dijken liggen en het tussenliggende land niet altijd een regelmatige vorm heeft. Een recent cultuurhistorisch onderzoek naar sociale woningbouw uit de eerste helft van de twintigste eeuw in Zaanstad wees de Rode Buurt aan als een van de meest waardevolle wijken van de stad. De stedenbouwkundige opzet, met de typische kenmerken van een tuindorp en de bijbehorende architectuur zijn hier nog duidelijk herkenbaar.

Veelvoorkomend probleem

Bouwkundig verkeert de Rode Buurt in slechte staat. Woningcorporatie en eigenaar Parteon zal daarom zeventig woningen en een winkel annex woning renoveren en verduurzamen. 26 woningen aan de Domela Nieuwenhuisstraat worden gesloopt en vervangen door 24 iets ruimer opgezette eengezinswoningen. Nico Broers, projectontwikkelaar bij Parteon, licht toe: 'Veel woningen zijn simpelweg op. Ze zijn voor vijftig jaar neergezet en ondertussen zijn we honderd jaar verder. Vooral de funderingen zijn in slechte staat, een veelvoorkomend probleem in de Zaanstreek.'

De kenmerkende jarentwintigarchitectuur wordt bij de renovatie van de

Het besloten karakter van de wijk gaat gepaard met veel groen, in de vorm van voortuinen, bomenlanen en brede groenstroken

De arbeiderswoningen in Karl Marxstraat zijn een eeuw geleden gebouwd in traditionele Zaanse architectuur. | Foto Gemeente Zaanstad

bestaande bouw zoveel mogelijk in ere hersteld. Denk aan de erkers, de rijke detaillering in het metselwerk en de sterk uitkragende daklijsten, of de zadeldaken met hout beklede topgevels aan de Karl Marxstraat die verwijzen naar de traditionele Zaanse houtbouw. Ook de vormgeving van de nieuwbouwwoningen is geïnspireerd op de omringende architectuur. Tegelijkertijd worden de woningen verduurzaamd met als streven minimaal energielabel A. De muren en daken van de bestaande huizen worden aan de binnenzijde geïsoleerd, de kozijnen worden vervangen en voorzien van HR++-beglazing en op de begane grond wordt ruimte gemaakt voor een warmtepomp. Materialen worden waar mogelijk hergebruikt en met het oog op circulariteit vastgelegd op het online materialenkadaster Madaster. De vervangende nieuwbouw wordt gasloos en opgeleverd volgens de Beng-norm. Komend jaar begint de renovatie en waarschijnlijk gaat in 2024 de nieuwbouw van start.

Groen en dorps karakter

De gemeente Zaanstad wil in 2050 een klimaatbestendige stad zijn. Onderdeel van het uitvoeringsplan 2021-2026 is het vinden van ‘koppelkansen’: waar liggen mogelijkheden om meerdere vliegen in één klap te slaan? Door de sterke relatie tussen de architectuur en de openbare ruimte leent de Rode Buurt zich uitstekend voor een samenhangende aanpak van verduurzaming én klimaatadaptatie. De gemeente grijpt de noodzakelijke wijkverbetering dan ook aan om de openbare ruimte op klimaatadaptieve wijze te herinrichten. De plannen in de Rode Buurt laten niet alleen zien hoe deze maatregelen met behoud van cultuurhistorische waarden kunnen worden genomen, maar ook hoe de cultuurhistorie een directe inspiratiebron kan vormen. Als tegenwicht tegen de bouwvallige arbeidersbuurten in steden, werden in de eerste helft van de twintigste eeuw zogenaamde tuindorpswijken aangelegd met een groen en dorps karakter. Hoewel de Rode Buurt in strikte zin geen tuindorp is, heeft de wijk wel typerende kenmerken ervan, zoals verspringende rooilijnen, een kleinschalige structuur en rijk metselwerk in de architectuur. Het besloten karakter van de wijk gaat gepaard met veel groen in de vorm van voortuinen, bomenlanen en brede groenstroken. Deze kenmerken worden bij de klimaatadaptieve aanpak benut en versterkt. Er komen meer bomen om de hittestress in de wijk te verminderen. Smalle straten krijgen gevelgroen en ook de buitenruimte wordt verder vergroend. Zo ontstaat er tevens meer ruimte voor ontmoeting en ontspanning. Door de aanleg van een hol profiel in de straten – verbetering van de wateropvang- en afvoercapaciteit – en het weghalen van drempels zal de

wateroverlast afnemen. In de brede Karl Marxstraat en de Tuinstraat wordt dit holle profiel doorgetrokken in de groenstrook om de absorptiecapaciteit nog verder te vergroten. Een apart regenwaterriool biedt nog een extra buffer. Een drainpijp biedt hier uitkomst: in de winter verlicht de drain de hoge grondwaterstand terwijl hij in de zomer het water juist vasthoudt en zorgt voor infiltratie.

Draagvlak creëren

Tuindorpen bestaan van oudsher voornamelijk uit bescheiden maar betaalbare woningen voor mensen met een kleine beurs. Zo werd honderd jaar geleden ook de Rode Buurt op initiatief van Zaanse arbeiders aangelegd. Zij verlangden naar een betere en gezondere leefomgeving dan de bouwvallige houten huizen waar zij tot dan toe in hadden gewoond. Ook de huidige bewoners, die voor een deel zullen terugkeren naar de wijk, zijn nauw bij de planvorming betrokken. De maatregelen op het gebied van verduurzaming en klimaatadaptatie betekenen voor hen veel verandering, en niet alleen in de manier van koken en stoken. Van hen wordt ook verwacht dat ze zelf de handen uit de mouwen

Zaandijk

Karl Marxstraat

De Karl Marxstraat rond 1900. | Foto Gemeente Zaanstad

steken. Zo gaat Parteon de aanleg van geveltuinen stimuleren, evenals het vergroenen van daken van schuren met bijvoorbeeld sedum. Ook wil de corporatie stimuleren dat bewoners hun achtertuinen niet teveel bestraten. Na afronding van de werkzaamheden kunnen bewoners een aanvraag doen voor zonnepanelen. Om draagvlak te creëren voor deze maatregelen is vanaf het begin nauw contact met de twee bewonerscommissies. De opgave in de Rode Buurt moet immers ook maatschappelijk haalbaar zijn. Ondanks het participatieproces blijft een klein aantal bewoners tegen de sloop van de 26 woningen aan de Domela Nieuwenhuisstraat. Er zijn in Nederland meer wijken zoals de Rode Buurt: met een tuindorppachtige opzet, waar woningcorporaties willen starten met wijkverbetering, verduurzaming en klimaatadaptatie. De werkwijze in Zaandijk, waar renovatie, vervangende nieuwbouw en herinrichting van de openbare ruimte in samenhang worden aangepakt, kan voor hen als voorbeeld dienen. De opgedane kennis, ervaringen en gekozen afwegingen zullen breed worden gedeeld, in de hoop dat cultuurhistorie op meer plekken een verbindende rol gaat vervullen.

Welmoed Wijmans is zelfstandig erfgoedprofessional en tekstschrijver.

Plan voor nieuwbouw in de Rode Buurt. | Beeld Gemeente Zaanstad

Luchtfoto van de Rode Buurt. | Foto Gemeente Zaanstad

Hart van Oosterhout

Toekomstplan met het DNA van een rivierdorp

Midden in de stedelijke agglomeratie Arnhem-Nijmegen kampt het dorp Oosterhout met de typische problemen van kleine kernen in Nederland: hoe houden we het dorp levend waar de bevolking krimpt, voorzieningen verdwijnen en gebouwen hun functie verliezen? Het antwoord van Oosterhout: een nieuw dorpshart ontwikkelen met geliefd erfgoed.

Omdat er lange tijd in het dorp zelf nauwelijks gebouwd is, heeft Oosterhout zijn kleinschalige karakter nog goed kunnen behouden. Toch zijn veel van de karakteristieken van een tuinbouwdorp aan de rivier niet meer goed zichtbaar en beleefbaar. Ook veel voorzieningen zijn verdwenen. Er is nog een handjevol horecagelegenheden, maar er zijn geen winkels meer, en binnenkort sluit ook de rijksmonumentale Leonarduskerk zijn deuren. De basisschool en het dorpshuis zijn nog wel volop in gebruik, maar de gebouwen zijn verouderd. De dorpsbewoners van Oosterhout missen een centrale plek van reuring en samenkomen voor iedereen, jong en oud, een 'hart'. Er is ook behoefte aan woningen: jongeren zoeken noodgedwongen elders woonruimte, net als ouderen die kleiner willen wonen, al dan niet met een zorgvraag. Het zijn typische problemen van kleine kernen, de nabijheid van de steden doet daar niets aan af.

Dorps karakter

Om het tij te keren is er nu het project Hart van Oosterhout: een plan voor een nieuwe, bruisende en aantrekkelijke kern in een gebied tussen de dijk en de dorpsbebouwing, in totaal circa tien hectare groot. Motor van de ontwikkeling en straks centrum van het dorpshart is de Leonarduskerk, die herbestemd wordt tot multifunctionele accommodatie. Ook komen er een nieuwe basisschool, woningen voor starters en ouderen, een groen evenementenplein en een dorpspark.

Samen met lokale partijen grijpt de gemeente de ontwikkeling aan om het dorps karakter en de ruimtelijke aantrekkelijkheid van het dorp te vergroten. Ze heeft er daarom voor gekozen om de cultuurhistorische kenmerken centraal te stellen bij de stedenbouwkundige uitwer-

king, de inrichting van de openbare ruimte en de bebouwing. Het nieuwe dorpshart zal daardoor aansluiten op het DNA van Oosterhout en het landschap, die sterk bepaald zijn door de ligging aan de Waal, de economische benutting van het water, maar ook zijn strijd ertegen, en door de agrarische ontwikkeling. Door erfgoedwaarden in te zetten bij de ontwikkeling wordt het dorpshart 'eigen', en worden tegelijk cultuurhistorische elementen en kwaliteiten versterkt en weer duurzaam beleefbaar gemaakt. Kortom: een erfgoedinclusieve – of beter gezegd een erfgoedgestuurde ontwikkeling.

Huiskamer van het dorp

Het plan voor de transformatie van de Leonarduskerk tot dorpshuis kreeg zijn eerste contouren door een herbestemmingsonderzoek van advies- en ontwerp bureau Hylkema Erfgoed in 2016. Het werd gepresenteerd als alternatief voor nieuwbouw of vernieuwbouw op de plek van het verouderde dorpshuis. De herbestemming van de kerk zou niet alleen een fraaie accommodatie kunnen

Luchtfoto van het plangebied tussen de Waaldijk (onder) en de locatie van de Leonarduskerk, de school en het dorpshuis (boven). | Foto Buro Ontwerp & Omgeving

Visualisatie van het toekomstige dorpshart. Een blik vanaf de dijk richting de Leonarduskerk, het nieuwe dorpshuis. Centraal de groene brink, de nieuwe centrale ontmoetingsplek en evenementenplek. De kerktuin blijft een intieme, omsloten ruimte maar wordt wel onderdeel van het openbaar gebied. | Beeld Buro Ontwerp & Omgeving

opleveren, maar ook een passende en duurzame toekomst voor het rijksmonumentale kerkelijke ensemble. Dit idee werd gekoppeld aan de behoefte aan een dorpshart: de kerk weer 'in het midden', als huiskamer van het dorp met daaromheen overige voorzieningen, ruimte voor evenementen en voor groen. Door te kiezen voor het gebied tussen de kerk en de dijk, is het mogelijk om de relatie met de rivier te versterken, die in de loop van de tijd sterk verwaterd is.

Als basis voor de erfgoedgestuurde gebiedsontwikkeling voerde landschapshistoricus Ferdinand van Hemmen een cultuurhistorische analyse uit. Stedenbouwkundig bureau Ontwerp & Omgeving vertaalde deze analyse in een ontwikkelvisie. Van Hemmen schetst een beeld van de dynamische ontwikkeling van het rivierenlandschap, van het dorp Oosterhout en van het plangebied in het bijzonder en bracht daarmee op alle schaalniveaus de rijkdom aan historische thema's, structuren, lijnen, plekken en gebouwen in kaart.

De ontwikkelvisie is inmiddels geconcretiseerd in een stedenbouwkundig toetsingskader dat als inspiratie- en beoordelingskader dient voor de deelplannen. Hylkema Erfgoed maakte een voorlopig ontwerp voor de transformatie van het kerkelijke ensemble tot een multifunctionele accommodatie. Daarin is ook een nieuwe sportzaal achter de kerk meegenomen, net als de inrichting van het buitenterrein rondom. In het plan is ook de tuinmuur opgenomen, waarin zich nog een restant bevindt van de kleinere Waterstaatskerk die hier stond voordat in 1932 de veel grotere huidige kerk werd gebouwd.

Retentie van kwelwater

De Erfgoed Deal draagt bij aan de realisatie van het ambitieuze plan doordat de meerkosten van de erfgoed-inclusieve aanpak er deels mee worden gedekt. Denk aan kosten voor het cultuurhistorisch onderzoek en voor ontwerp en uitvoering van de herbestemming van de historische kerk tot dorpscentrum. En de extra kosten om de sportzaal zo vorm te geven dat die zich voegt in het monumentale ensemble en om de tuin van de kerk in ere te herstellen.

Dat geldt ook voor de inrichting van de openbare ruimte van het plangebied, waarbij cultuurhistorische structuren en elementen worden opgenomen, versterkt en teruggehaald. Zo komt in het noordelijke plangebied een wadi op de plek van een vroegere stroomgeul. Deze wadi brengt het water terug in het dorp en dient tevens voor de retentie van kwelwater, dat regelmatig voor overlast zorgt. Ook in het zuidelijke plangebied, dat aansluit op de dijk, komen waterstructuren ter plekke van de vroegere stroomgeul. In dit plandeel, tussen het kerkelijke ensemble en de dijk, liggen straks een groene evenementenbrink, en een dorpspark met een oude boomgaard als

basis. Ook komt er een nieuwe verbinding naar de dijk met een uitkijkpunt naar de plek in de uiterwaarden van het verdronken dorp Oosterhout, dat tijdens de grote dijkdoorbraak van 1820 verzwolgen werd.

Complex en gevoelig

De opgaven voor Oosterhout zijn ongetwijfeld herkenbaar voor veel andere gemeenten, organisaties en adviseurs. Hoe houden we het dorp levendig als allerlei voorzieningen stukje bij beetje verdwijnen, met de toekomstige leegstand van kerken als terugkerend vraagstuk? Wat is eigenlijk de eigenheid van het dorp en hoe kunnen we die behouden en versterken? Wat is de rol van de gemeente hierbij? Hoe kunnen erfgoedwaarden behouden en beleefbaar blijven bij ruimtelijke ontwikkelingen? En ook: hoe kunnen ze ingezet worden om die ontwikkelingen te benutten om de identiteit en aantrekkelijkheid van het dorp te versterken? Hoe kunnen de inwoners en lokale organisaties zoals een dorpsraad en een historische vereniging hieraan bijdragen?

In Oosterhout is al veel geleerd, niet alleen inhoudelijk, maar ook over processen. Denk aan het inzicht en de inspiratie die een goede historische analyse kan betekenen voor een erfgoedinclusieve planvorming. Het is ook gebleken hoe complex en gevoelig de herbestemming van een monumentaal kerkgebouw ligt – in de dialoog met kerkbestuur en bisdom, maar ook binnen de dorpsgemeenschap en bij toekomstige gebruikers. Het is duidelijk geworden hoe belangrijk het is dat de gemeente de rol van trekker en regisseur op zich neemt, juist vanwege de vele belangen die spelen. Maar ook (niet te vergeten): het heeft laten zien en voelen hoeveel inspiratie en verbinding het kan geven als je de toekomst van een dorp verbindt aan de geschiedenis ervan.

Ben Verfürden is socioloog/planoloog en erfgoeddeskundige en directeur van Hylkema Erfgoed. Theo Ahoud is senior projectleider bij de gemeente Overbetuwe.

De Leonarduskerk vormt met naastgelegen pastorie uit 1932 een fraai ensemble, dat straks huisvesting biedt aan het dorpshuis en daarmee de huiskamer van het dorp wordt. | Foto Thea van den Heuvel

Het project laat zien
hoeveel inspiratie en
saamhorigheid ontstaat
als je de toekomst van
een dorp verbindt aan
de geschiedenis ervan

Blik richting het koor. De indrukwekkende ruimte van het schip gaat dienstdoen als grote zaal van het dorpshuis. | Foto Thea van den Heuvel

Middag-Humsterland

Erkenning voor de boer en het boerenlandschap

Boeren die werken en leven in het Middag-Humsterland hebben meer ondersteuning nodig om het gebied te onderhouden. In dit Nationaal Landschap in de provincie Groningen voeren zij hun bedrijfsvoering onder strenge beperkingen. Met een project naar de mogelijkheden van bedrijfsaanpassingen én vergoedingen daarvoor, gloort er een nieuwe toekomst voor de boeren en het bijzondere landschap.

Middag-Humsterland is een van de oudste cultuurlandschappen in Nederland, gelegen in de Groningse gemeente Westerkwartier. Niet voor niets is dit nog gave cultuurlandschap in 2005 uitgeroepen tot Nationaal Landschap.

‘Boeren zijn van cruciaal belang voor Middag-Humsterland’, zegt Kor Berghuis, voorzitter van de Gebiedsraad Middag-Humsterland en akkerbouwer in Kloosterburen. ‘Zij zorgen sinds mensenheugenis voor dit landschap met wierden, kwelderruggen en dijken. Sterker nog, de kwaliteiten die we nu in dit landschap waarderen zijn grotendeels ontstaan door het historisch agrarisch gebruik. Het is dan ook vanzelfsprekend om boeren een belangrijke rol te laten spelen in de toekomst van dit gebied.’ Volgens Berghuis wordt het geld van de Erfgoed Deal gebruikt om een gezamenlijk toekomstbeeld te krijgen door een landschapsvisie maken. ‘Daarnaast beginnen we met iets nieuws, een “gebiedsofferte” om in beeld te krijgen welke diensten er nodig zijn om het landschap te behouden en dat te financieren. Daar zijn twee kleine pilots aan gekoppeld. De pilots gaan plaatsvinden bij boeren die betrokken zijn bij dit project.

Reliëf in het landschap

Het overgrote deel van het ruim 5300 hectare grote Nationaal Landschap is in handen van de boeren. De landbouw in Middag-Humsterland is van oudsher een flinke uitdaging, zo ook tegenwoordig. ‘Boeren, meestal melkveehouders maken extra kosten om het Nationaal Landschap te behouden. Zo kunnen ze minder efficiënt werken en mogen bijvoorbeeld geen sloten dempen om percelen te vergroten. Verder hebben ze te maken met reliëf in het landschap en grillige percelen waardoor werk met landbouwmachines lastiger is’, aldus Berghuis.

Voorheen kregen boeren een vergoeding in het kader van de zogenoemde Bergboerenregeling om de kosten voor extra onderhoud te compenseren. Maar deze regeling is een aantal jaren geleden afgeschaft.

Wat is nodig voor goed onderhoud de komende jaren in het Nationaal Landschap Middag-Humsterland? Die vraag wil de gebiedsraad onderzoeken in de landschapsvisie. Jori Wolf, landschapshistoricus en nauw betrokken bij het project zegt: ‘Het is een zoektocht naar ander beheer dat ook andere vergoedingen vraagt. Als je rekening houdt met erfgoedwaarden en je bedrijfsvoering daarop moet aanpassen, dan hoort daar een reële vergoeding bij. Het kan bijvoorbeeld gaan om natuurinclusief boeren met aandacht voor klimaat en biodiversiteit waarbij de insteek behoud van het erfgoed is.’

Van elkaar leren

De twee pilots zijn bedoeld om zichtbaar te maken wat mogelijk is in het gebied. ‘We willen op twee boerenbedrijven bekijken welke maatregelen er kunnen worden genomen’, legt Kor Berghuis uit. ‘We willen bijvoorbeeld onderzoeken wat het betekent om te werken met kruidenrijke graslanden. Zo zijn de kosten voor kruidenrijk zaad aanzienlijk hoger dan voor gewoon Engels raaigraszaad. En wat betekent het voor de samenstelling van het voer voor de koeien? Moet er dan bijgevoerd worden met krachtvoer? Die dingen willen we graag weten.’ De pilots sluiten goed aan bij projecten die worden uitgevoerd in het kader van Toukomst, een pilot van het Nationaal Programma Groningen (NPG). Volgens Jori Wolf zal ook worden gekeken naar andere projecten die van Erfgoed Deal financiële ondersteuning hebben ontvangen. ‘Zo hebben we contact gelegd met het Friese project Greppelland Fryslân (zie elders in deze

De Wierde van Ezinge is duidelijk zichtbaar in het landschap. Het agrarisch gebied om de Wierde bevat hoge erfgoedwaarden. Vanuit het programma Toukomst worden projecten rondom erfgoed, biodiversiteit en beleving met elkaar verbonden. | Foto Ragna van Sonsbeek

DEAL, red). We wisselen informatie uit en kunnen van elkaar leren. Zo hebben de Friezen een stichting met deskundigen en betrokkenen opgericht om daadkrachtiger te kunnen optreden. Wij zijn tot nog toe alleen een adviserende gebiedsraad. Daar ligt voor ons een taak om op te pakken.’ Met de toezegging van de Erfgoed Deal wil de gebiedsraad snel aan de slag. ‘We hebben een projectleider nodig die de kar gaat trekken. En we zoeken een spin in het web om alles bij elkaar te krijgen en te coördineren’, zegt Berghuis. ‘Het liefst is dat iemand die uit de streek komt, en die ook gemakkelijk het boerenerf op stapt en aan de keukentafel gaat zitten. Een projectleider is nodig om nog meer gesprekken aan te gaan en te zien wat er werkelijk leeft en nodig is in het gebied.’

Het Reitdiep grenst aan Middag-Humsterland en is de natuurlijke grens van de gemeente Westerkwartier en het Hogeland. Het Reitdiepdal wordt betrokken bij de gebiedsvisie. De pilots maken hier onderdeel van uit. | Foto Ragna van Sonsbeek

Handicaps in het landschap

Irene van Dorp, programmamanager Westerkwartier Natuur-inclusief is vanaf het eerste uur betrokken bij de erfgoedplannen voor het Nationaal Landschap Middag-Humsterland. ‘Vanuit ons programma Ontwikkeld Landschap zijn we in gesprek geraakt met enkele boeren over de landschapsbiografie’, legt Van Dorp uit. De aanvraag aan de Erfgoed Deal door de gebiedsraad om boeren tegemoet te kunnen komen, ligt in het verlengde van dat project. ‘We hielden gesprekken met melkveehouders uit Middag-Humsterland die vertelden dat zij te maken hebben met handicaps in het landschap, zoals het beschermde slotenpatroon, de reliëfs en de kleinschaligheid van de percelen. Ze

voelen zich verbonden met het landschap en willen het behouden, maar vinden dat daar wel een vergoeding tegenover moet staan.’

Visitekaartje

Die ondersteuning komt nu dichterbij door de aanwending van de Erfgoed Deal-gelden. ‘Er komt een landschapsvisie en we kijken of we in samenwerking met de boeren kunnen komen tot een gebiedsofferte. Er wordt een aanbod gedaan vanuit het gebied aan bijvoorbeeld de overheden om het gebied te onderhouden. Boeren bieden bepaalde landschapsdiensten aan, en de gebiedsofferte maakt het mogelijk daar voor langere tijd afspraken over te maken. Zo hebben boerenbedrijven zekerheid op langere

Middag-Humsterland is voornamelijk grasland, maar hier zijn ook andere functies zichtbaar, zoals akkerbouw en windenergie. | Foto Ragna van Sonsbeek

De gebiedsvisie gaat niet alleen over het landbouwgebied, maar ook over de leefbaarheid in de dorpen, zoals Ezinge. | Foto Stella Dekker Fotografie

termijn en kunnen zij hun bedrijfsvoering erop aanpassen.’ Twee boeren die voor de pilots in aanmerking komen gaan aan de slag met praktische maatregelen. ‘Daar staat een vergoeding tegenover’, zegt Irene van Dorp. ‘Het zou een soort visitekaartje moeten zijn voor andere boeren in het gebied. Daarnaast is het interessant om te kijken of maatregelen daadwerkelijk iets betekenen voor de biodiversiteit, klimaat en circulariteit.’

Ellis van Wees is freelance journalist.

‘Boeren voelen zich verbonden met het landschap en willen het behouden, maar willen daar wel een vergoeding voor’

Breed initiatief

De Erfgoed Deal is aangevraagd door de Gebiedsraad Middag-Humsterland in samenwerking met de gemeente Westerkwartier. Deze raad bestaat uit twaalf vrijwilligers die samen deskundig zijn op het gebied van het landschap en alles wat daarmee samenhangt. Uit de Erfgoed Deal krijgt het project voor Middag-Humsterland 156.000 euro. Dit wordt aangevuld met nog eens 174.000 euro uit de regio vanuit het Programma Westerkwartier Natuurinclusief, Stichting Nationaal Landschap Middag-Humsterland (Ontwikkeld Landschap), en het project Toukomst, een pilot van het Nationaal Programma Groningen (NPG). Programma Westerkwartier Natuur Inclusief is een samenwerking tussen de gemeente Westerkwartier, waterschap Noorderzijlvest, provincie Groningen, ministerie van LNV, LTO Noord, Collectief Groningen West, Gebiedscoöperatie Westerkwartier, Staatsbosbeheer en Groninger Landschap.

Fotoserie

Foto's **Els Zweerink** – Tekst **Jephta Dullaart**

In alle Erfgoed Deal-projecten werken erfgoedprofessionals dagelijks met collega's uit andere beleidsvelden aan actuele transitieopgaven op het gebied van klimaatadaptatie, verduurzaming en energietransitie. Dat is een enorme winst en deze aanpak verdient navolging en opschaling op de werkvloer van veel meer gemeente- en provinciehuizen, bij waterschappen, terreinbeheerders, agrarische coöperaties en bewonersorganisaties.

Deze fotoserie is een ode aan de mensen en de projectteams die achter de Erfgoed Deal-projecten schuilgaan. De initiatiefnemers die maanden – en soms zelfs jaren – keihard hebben gewerkt om een project van de grond te krijgen. Eerst in hun eigen gemeenschap, gemeente of regio. Daarna volgde de aanvraagprocedure bij de Erfgoed Deal voor financiële ondersteuning. En die procedure was soms best intensief. Als programmabureau vragen we veel van de initiatiefnemers die een plan bij ons indienen. Dat beseffen we goed, maar we geloven dat we met deze intensieve begeleiding het beste uit de projectteams naar boven halen.

Het zijn immers deze initiatiefnemers en projectteams die betekenis geven aan abstracte beleidsdoelen en maatschappelijke ambities, die invulling geven aan wat een 'erfgoedinclusieve uitvoeringspraktijk' daadwerkelijk inhoudt. In ieder geval komt daar een flinke dosis geduld, creativiteit en bevoegenheid bij kijken. Want alleen dan is het mogelijk om het plan van een 7 naar een 9 te krijgen. Wat zijn wij trots op al die koploperprojecten die we in de afgelopen drie jaar hebben mogen ondersteunen!

Inmiddels zijn er 36 projecten gehonoreerd. Voor deze serie hebben we er drie uitgekozen die de veelzijdigheid van de Erfgoed Deal illustreren, zowel in samenstelling van het projectteam als in het werkterrein.

Werk in uitvoering

De eerste fase van het programma Erfgoed Deal is eind 2022 formeel afgesloten. Gelukkig krijgt het programma een vervolg en wordt de Erfgoed Deal met drie jaar verlengd. Een mooi moment om een paar Erfgoed Deal-projecten in het zonnetje te zetten.

Project Waddenkust K(l)eigoed!

Recreatie blaast erfgoed én dorp nieuw leven in

De provincie Fryslân transformeert verwaarloosd erfgoed langs de Friese Waddenkust naar erfgoedlogies. Met de inzet van de lokale gemeenschap en de Dorps Ontwikkelingsmaatschappijen.

Het had niet veel gescheeld of Zuivelfabriek De Dongeradelen uit 1915 was reddeloos verkrot. Totdat de broers Minne en Johan Dijkstra hun oog op het pand lieten vallen en het aankochten. Samen met Dorpsbelangen Lioessens-Morra dienden ze hun plan in voor de prijsvraag van de provincie (het Erfgoed Deal-project Waddenkust K(l)eigoed!). Hun plan viel in de smaak bij bewoners en jury. Zij willen de zuivelfabriek renoveren en er dertien recreatieappartementen in onder brengen. Ook komt er een klein museum over de geschiedenis van de plek – waar zuivelboeren in een overwegend akkerbouwgebied een coöperatieve zuivelfabriek oprichtten. Elke kamer krijgt een eigen verhaal, afhankelijk van de oorspronkelijke bestemming, bijvoorbeeld kaasmaken. Oud-medewerkers vertellen hun verhalen en brengen objecten voor het museum of de appartementen. Buurtbewoners hielpen bij het opruimen van het terrein. Eindelijk doet de verloederde fabriek – ‘een aanfluiting voor het dorp’ – weer mee in het economische en sociale leven. De lokale middenstand gaat straks etenswaren en producten leveren. De fabriek lag aan het spoor en het water. De trein rijdt niet meer, maar straks kunnen hier wel watersportrecreanten aanmeren. Ook wordt een stukje spoor in ere hersteld. De opening staat gepland voor juni 2023.

Behoud van erfgoed en ambacht

Erfgoed Sterren zoekt initiatieven die erfgoed verbinden aan actuele maatschappelijke doelen. In vijf categorieën wijst een vakjury winnaars aan die 10.000 euro krijgen voor de realisatie van hun plan.

Het Tapijtmuseum in Genemuiden won in de categorie 'Vakmensen gezocht' met het project 'Het ambacht van de vlechters en wevers'. In Genemuiden wordt al eeuwenlang vloerbedekking gemaakt. Eerst van biezen, later van kokos en sisal en tegenwoordig van kunststofgaren. 90 procent van de in ons land gefabriceerde matten en tapijten komt ervandaan.

Met het ouder worden van de museumvrijwilligers en de tapijtvaklieden in Genemuiden lijkt de kennis en kunde van het ambacht te verdwijnen. Het Tapijtmuseum wil het ambacht graag levend houden door de aandacht ervoor te vergroten. De prijs wordt gebruikt om oude vaklieden te interviewen (in het Genemuider dialect) en hun verhalen in een publieksboekje vast te leggen.

Ook is er het Ambachtenlab waarin studenten van creatieve opleidingen en kunstenaars op basis van het oude ambacht nieuwe producten ontwikkelen. In workshops zullen de hbo- en mbo-studenten samenwerken met vaklieden.

Intussen onderzoekt het Tapijtmuseum samen met de gemeente Zwartewaterland en de Genemuider tapijtindustrie hoe dit industriële erfgoed meer betekenis kan krijgen voor de lokale gemeenschap en meer bekendheid kan krijgen.

Met erfgoed een oude polder klimaatslim maken

In de middeleeuwse polder Nijbroek werken de gemeente Voorst, Waterschap Vallei en Veluwe en grondeigenaren samen om het gebied klimaatrobuuster te maken. Alle ingrepen en maatregelen worden geënt op de cultuurhistorie.

De oorspronkelijk licht slingerende Nijbroekse Wetering, die in de loop van de eeuwen is rechtgetrokken, vormt de blauwe hoofdader van de polder. De historische slingeren worden op enkele plekken teruggebracht, gecombineerd met mogelijkheden voor waterberging en een natuurvriendelijke inrichting (klimaatmantels). Waterschap en gemeente kopen gronden op en ruilen ze eventueel uit tegen gronden van particulieren. Andere maatregelen zijn de aanplant van klimaatbosjes en twijggaarden. Ook biedt het project kansen voor natuurinclusief boeren en voor de aanleg van (natte) natuur elders in de polder, zoals rabattenbosjes, poelen en akkertjes. Komend jaar wordt een aantal karakteristieke gemetselde duikertjes met bruggetjes opgeknapt, die daarna de monumentenstatus krijgen. De renovatie, uitbreiding en herbestemming van het aan de IJssel gelegen Baron van der Feltzgemaal valt ook binnen het project. Het oude stoomgemaal krijgt een nieuwe functie – mogelijk als cidermakerij, wat goed zou passen tussen de hoogstamboomgaarden op de oeverwal. Met horeca en een informatiepunt wordt het oude stoomgemaal straks een uitvalsbasis om de fraaie omgeving te verkennen.

Mans Schepers, archeoloog en landschapshistoricus,
Rijksuniversiteit Groningen

‘Aanpassingsvermogen van de mens is erfgoed’

Mans Schepers is archeoloog bij de Rijkuniversiteit Groningen. Hij onderzoekt hoe de mensen in het verleden leefden in het noordelijk kustgebied met zijn karakteristieke landschap van terpen, wierden en kwelders.

Hoe is je belangstelling voor dit landschap ontstaan?

‘Ik kom uit een wadloopfamilie. Daardoor ken ik het noordelijk kustgebied goed, ik heb mijn hele leven veel over de kwelder richting het Wad gelopen. In mijn onderzoek heb ik me altijd beziggehouden met hoe mensen leven in dit soort natte landschappen. Het wonen op terpen en wierden is een manier van leven waarbij mensen het landschap in zijn waarde laten, in plaats van het te willen veranderen. Die houding staat nu misschien wat verder ons af, maar ik kijk graag naar manieren van leven die wij nu gek vinden, want misschien kunnen we juist daarvan leren.’

Waar gaat je onderzoek over?

‘De laatste jaren doe ik vooral onderzoek naar de akkerbouw in het noordelijk kustgebied. Het idee bestond dat akkerbouw op de zoute kwelders nooit een wezenlijk onderdeel kon zijn geweest van de voedselvoorziening en dat men leefde van andere zaken dan landbouwgewassen. Ik vermoedde dat dit beeld niet klopte. Uit mijn onderzoek bleek juist dat de boeren in dit gebied hele normale dingen verbouwden zoals gerst, tarwe, vlas of tuinbonen en helemaal geen specifieke zoute gewassen zoals zeekraal of zeekool.’

Welke conclusies komen er verder uit je onderzoek?

‘In de bodem trof ik veel variatie aan in het soort gewassen die men teelde, zowel in de tijd als afhankelijk van de woonplek. De mensen pasten zich aan aan sociaal-economische en ecologische veranderingen van het landschap. Als je vanuit een landbouwperspectief kijkt, kun je zelfs zeggen dat geen enkel vakgebied zo goed omgaat

met veranderingen in het landschap als de akkerbouw. Daarnaast bleek dat de bedijking van het noordelijk kustgebied in de volle middeleeuwen helemaal niet zo’n grote omslag betekende voor wat boeren er verbouwden. Zowel voor als na de bedijking tref je een grote variatie aan landbouwgewassen aan.’

Wat kunnen wij leren van hoe onze voorouders met het landschap omgingen?

‘Je kunt eigenlijk hele normale gewassen verbouwen in kustgebieden als je wat kleine aanpassingen doet, zoals slootjes graven. We kunnen ook van onze voorouders leren door de verschillen in het landschap meer te erkennen. Nu proberen wij overal alles te verbouwen, terwijl er vaak maatwerk nodig is. Er werden altijd veel verschillende gewassen verbouwd en de mens was prima in staat om zich aan te passen aan veranderingen. Als er iets erfgoed is aan deze kustbewoning dan is dat dit aanpassingsvermogen.’

Waar ga je in de toekomst op richten met je onderzoek?

‘Ik wil wat meer uitzoomen en werken aan een langetermijnbegrip van natte ontginningslandschappen. Mijn uitgangspunt daarbij is niet de mens, maar het landschap zelf. Het landschap biedt dingen aan, daar reageren mensen op en omgekeerd. Deze langetermijndynamiek wil ik graag in kaart brengen. Dat kan ik op verschillende natere plekken doen, zoals de vlaktes bij Rome en misschien in de toekomst ook het stroomgebied van de Schelde. Zo krijgen we meer grip op wat er met natte landschappen gebeurt als de mens ze gaat ontginnen.’

| Door **Marjorie Verhoek**

Samen lessen leren

De Erfgoed Deal is verlengd. En dat is ontzettend goed nieuws voor de erfgoedsector en vooral voor onze klimaat- en duurzaamheidsambities. Tot november was ik programma-leider van dit programma, een goed moment om de geleerde lessen door te geven. Voorop staat dat de Erfgoed Deal, ondanks zijn naam, geen puur en traditioneel erfgoed-programma is, maar een transitie rondom klimaat, duurzaamheid en verstedelijking tot stand wil brengen. Dat wordt gedaan met voorbeelden waar de onderwerpen elkaar raken. Dat daar veel behoefte aan is, blijkt wel uit de oproep van Hugo de Jonge in Mooi Nederland van afgelopen voorjaar. Deze voorbeelden dienen als oefening – want door samen te oefenen wordt het steeds vanzelfsprekender de kwaliteit en waarde van ons landschap mee te nemen.

Het is duidelijk dat op dit moment erfgoed niet hoog op de prioriteitenlijst staat vanwege de grote zorgen die er zijn over de klimaatproblematiek en de woningnood. Tel daar de huidige energiecrisis bij op en je snapt dat we achteraan in de rij staan. Maar dat hoeft niet! Onze voorbeelden laten zien dat oplossingen makkelijker worden als je goed kijkt naar het verleden – water stroomt altijd naar beneden, en verleden biedt in alle Erfgoed Deal-projecten inspiratie voor de toekomst.

Wat zijn nou de succesfactoren van een goed programma? Investeer in je eerste jaar vooral in communicatie. Zorg dat je programma goed te vinden is, maak sterke bij de tijd en je doelgroep passende producten, zorg dat deze op de juiste plek terechtkomen en geef lezingen door het land.

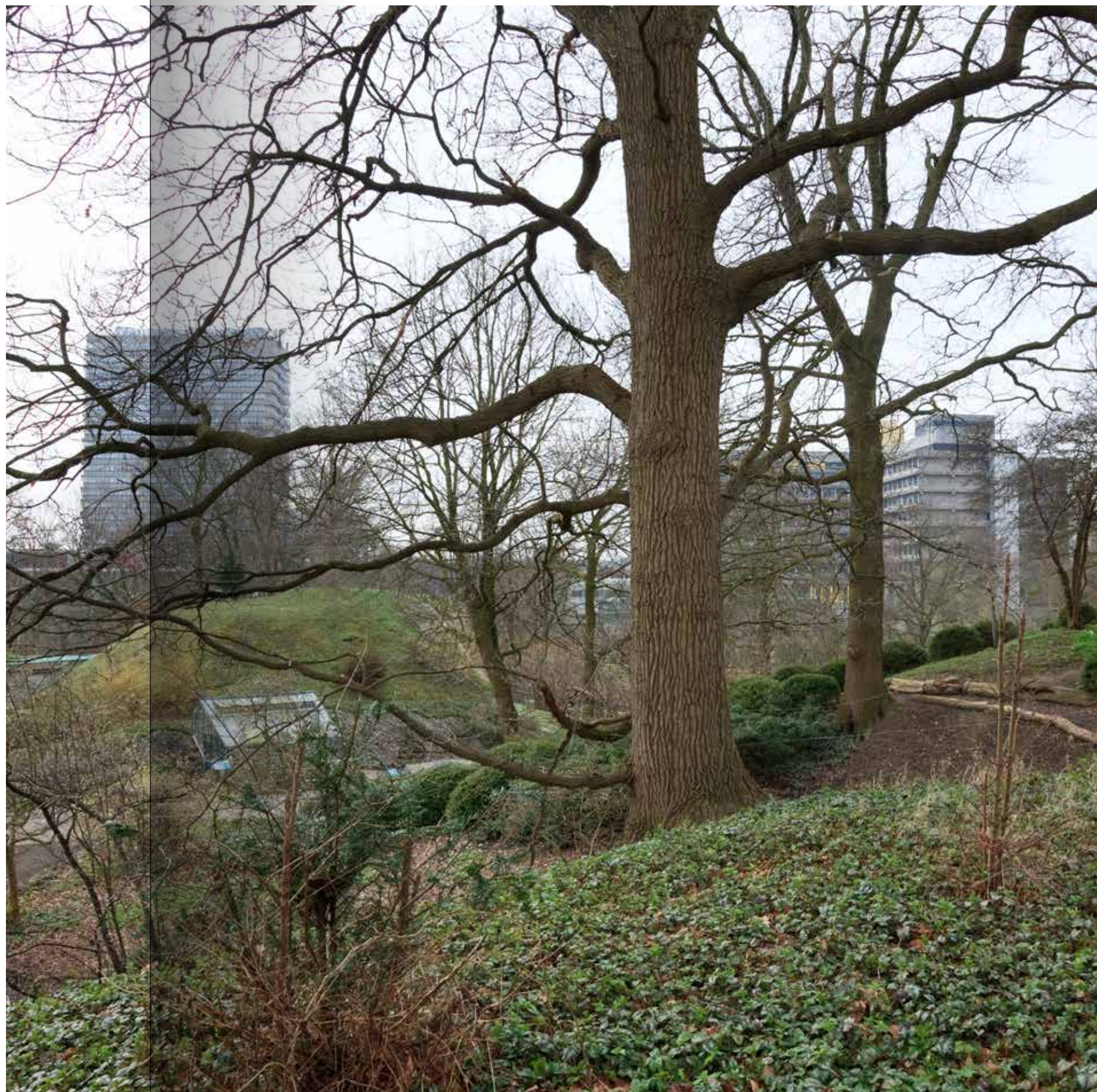
Waar gewerkt wordt met de systematiek van een decentralisatie-uitkering tussen overheden is het niet mogelijk om achteraf te toetsen op uitgevoerde werkzaamheden. Hierdoor word je verplicht om vooraf samenwerking op te zoeken. Dat heeft voordelen, je kan namelijk aan de voorkant afdwingen. Zo deden we geen overleg met alleen één ambtenaar erfgoed, maar met de collega's van duurzaamheid of klimaat erbij. We wilden niet in overleg met alleen de gemeente, maar vroegen gelijk de ontwikkelaar, het waterschap of de corporatie aan tafel. Zo kwam echte samenwerking tot stand, al was dat soms pas na vijf gesprekken. Vervolgens is echt van belang dat de ander meebetaalt. Het geld uitgeven van een ander is altijd makkelijker dan geld uitgeven van jezelf – verantwoordelijkheid komt dan van beide kanten.

Je kunt geen goed programma draaien zonder evaluatie, met name tussentijdse evaluaties. Daarvoor zorgden de professionals van Ecorys, maar ook wijzelf: na elke ronde vroegen we de projecten wat er goed ging, wat er beter kon en hoe zij onze opstelling vonden. Zo konden we ons gedrag en handelen elke nieuwe ronde verbeteren.

Kunnen er dingen beter? Absoluut, bij zo'n overaanbod aan projecten is het lastig om altijd de goede keuze te maken. Door intensieve begeleiding en samenwerking worden ingediende projecten steeds beter, waardoor het afwijzen van projecten soms als willekeur voelt en veel uitleg nodig is. Dat kan beter! Hoe daarmee om te gaan lijkt me een goede opdracht voor de nieuwe programmaleider.

Voor nu, een verlenging. Ik wens iedereen daarbij geen nieuwe onderzoeken, geen nieuw beleid, maar wel samenwerking, projecten, geld, autonomie en daadkracht. Succes de aankomende drie jaar en ik weet zeker dat het gaat lukken erfgoed weer hoog op ieders agenda te krijgen.

Marjorie Verhoek is Regiohoofd bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Behouden en benutten van erfgoed. Met de aanleg van de Utrechtse universiteitscampus De Uithof (in de achtergrond) in de jaren zestig kreeg het Waterliniefort Werk aan de Hoofddijk een nieuwe functie als botanische tuin van de universiteit. | Foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Verlenging Erfgoed Deal

2023-2025

Het programma Erfgoed Deal wordt met drie jaar verlengd. Het ministerie van OCW zal tot eind 2025 in totaal 12,5 miljoen euro investeren in voortzetting van het succesvolle programma. Vanuit provincies en gemeenten zal tenminste hetzelfde bedrag worden geïnvesteerd in erfgoedinclusieve projecten.

Eind 2022 - Maart 2023

De partners van de Erfgoed Deal gaan om de tafel om de ambities te evalueren en thematisch aan te scherpen.

Maart 2023

Ondertekening Erfgoed Deal 2023-2025

April 2023

Start gesprekken met initiatiefnemers van projecten

September 2023

Nieuwe indieningsronde

Erfgoed inzetten voor
transitieopgaven

Leeromgeving

Onze projecten zetten we in de etalage door middel van onze producten in de leeromgeving, zoals:

- Podcastserie Verborgen in het volle zicht (16 afleveringen)
- Tijdschrift DEAL! (5 nummers)
- Kernkaartenbundel (in publicatie)
- Webinars en themabijeenkomsten i.s.m. de projecten
- LinkedIn-pagina (met berichten en updates over de projecten)

Blijf op de hoogte

In de tussentijd kunt u ons volgen via onze communicatiekanalen:

✉ erfgoeddeal@cultureelerfgoed.nl

in Erfgoed Deal

🐦 @erfgoedD

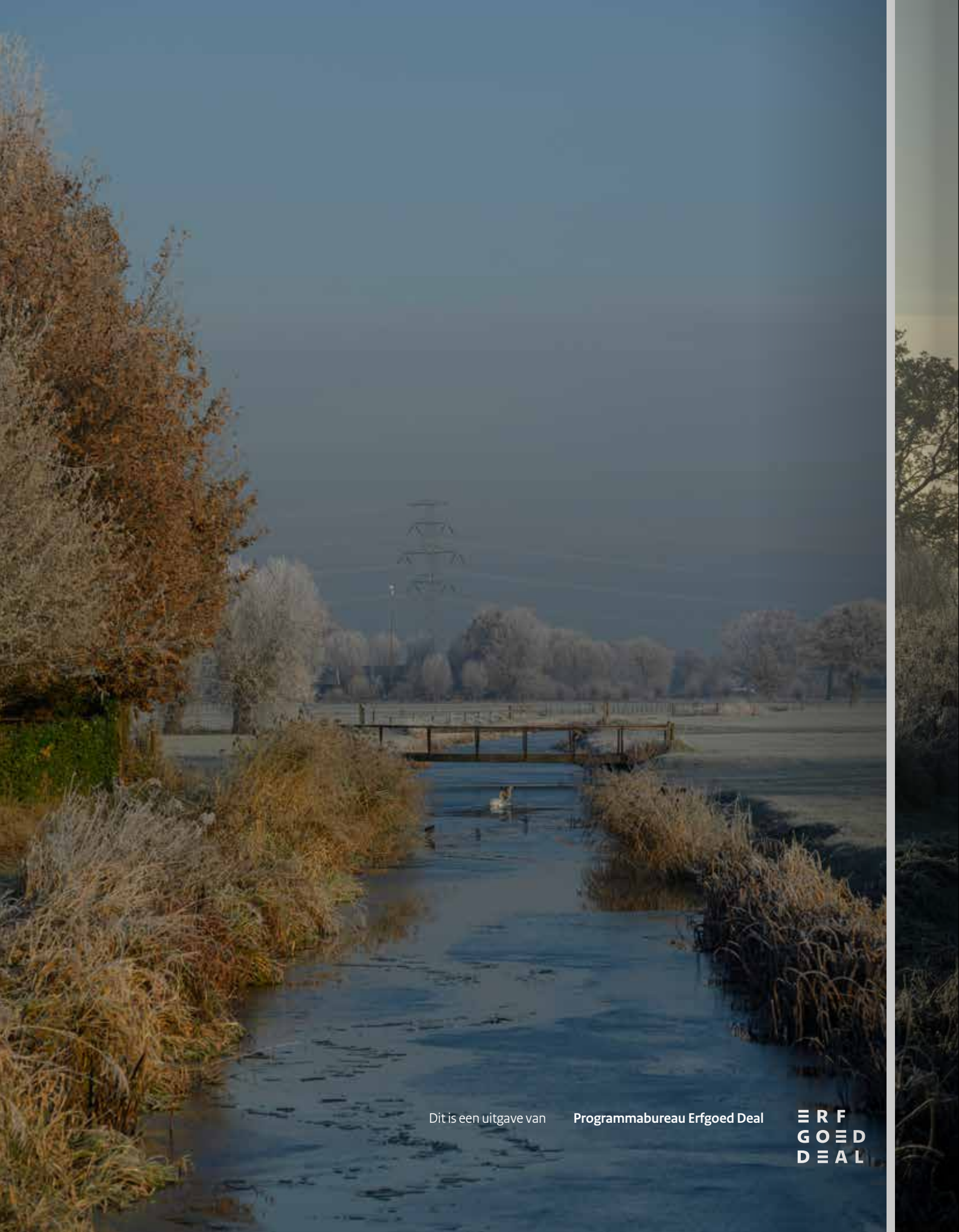
📷 @erfgoeddeal

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om geïnformeerd te worden over de Erfgoed Deal en om ons tijdschrift gratis te ontvangen.

www.erfgoeddeal.nl/leeromgeving/nieuwsbrief

ERF
GOED
DEAL

Dit is een uitgave van

Programmabureau Erfgoed Deal

ERF
GOED
DEAL